

ОГ МАНДИНО

**ДУНЁНИНГ
ЭНГ БУЮК
САВДОГАРИ-2**

Қиссанинг якуни

ТОШКЕНТ
"DAVR PRESS" HMY
2016

Бир неча миллион китобхонлар “Дунёнинг энг буюк савдогари” қиссасининг давомини қизиқиб кутдилар. Ниҳоят у сизнинг қўлингизда. Унга ўрамда ёзилган муваффақият қондасининг амалга ошганлиги туфайли туяларнинг кичик сарбони Хафид Буюк савдогарга айланганлиги ҳақидаги таъсирли қисса ниҳоясига етди. Ҳаёт ташвишларидан ўзини дам олишга ҳақли ҳисоблаган кекса савдогар яна одамлар ёнига қайтиб, уларга муваффақиятнинг янги қоидаларини олиб келмоқда...

Ўйлаймизки, “Дунёнинг энг буюк савдогари” китобининг давомини кутган ўқувчилар “Дунёнинг энг буюк савдогари-2” китобини ҳам севиб мутолаа қиладилар.

Рус тилидан Малика Убайдуллаева таржимаси.

Барча ҳуқуқлар амалдаги қонуларга асосан ҳимояланган.

“DAVR PRESS” нашриёт-матбаа уйининг ёзма рухсатисиз ушбу нашрни қисман ёки тўлиқ ҳолда бошқа оммавий ахборот воситаларида электрон ёки механик курашишда кучириб босиш, магнит ташувчи воситаларда тарқатиш қатъий тақиқланади.

ISBN 978-9943-4611-5-4

© “DAVR PRESS” НМУ, 2016

Бағишлов

Қадимий ҳикматларда: “Донишмандларнинг донолигини нобуд қиламан ва зеҳнлиларнинг идрокини рад этаман”, – деб ёзилган. Донишманд қани? Китобсевар қани? Асрнинг саволномаси қани? Худо бу оламнинг донишмандлигини телбаликка айлантирдими?

Коринф ҳикматларидан

Ҳн икки йил давомида у менинг содиқ дўстим бўлган, азоб чекаётган пайтимда ибораларимдан абзацлар, абзацлардан варақлар ва китобларни ёзган пайтларим, у оёқларим остида сабр билан тунларини бедор ўтказган.

Кўпинча тун ярмида, мен ёзув машинкамни чиқиллатиб ўтирганимда, менга ёрдами тегиб қолиши мумкин деб кутиб, доим зийрак, қовоқларини тўлиқ юмай мудраб қоларди. Мен у билан кўп йиллар давомида юзлаб ёзувчилик меҳнати муаммоларини муҳокама қилардим. У мени доимо сабр ва қунт билан тингларди.

Қанчадан-қанча қарама-қарши сюжет ва қаҳрамонларимни унда синаб кўрганман, энди узиз қандай уддалайман, билмадим.

Унинг столим ёнида турган севимли дивани, менга жуда кенг ва худди етим қолгандай кўриняпти. Мен ҳозиргача кўз ёшларимни тия олмайман, баъзида кўзим илиниб ўгириламан-да, унга бирор нарса айтмоқчи бўламан ва

доим энг кўп сотиладиган, тижоратчи ва савдо ходимларининг бестселлерига айланди.

Кўп йиллар давомида одамлар хатларида йигирма йил давомида бестселлер ҳисобланган китобимнинг давомини ёзишга ундар эдилар, китоб қаҳрамонига ўхшаб мен ишимдан узоқлашиб кетмадим.

“Савдогар” чиққанидан кейин яна ўн иккита китоб ёздим, дунё бўйлаб кезишда давом этаяпман, “Буюк савдогар” дўстлари олдида кенг аудиторияларда муваффақиятга эришиш ҳақида суҳбатлар ўтказаяпман.

Аввалига мен “Савдогар”нинг давомини ёзишга салбий қарадим. Бу китоб менинг ва оилам ҳаётини буткул ўзгартириб ташлади ва мен таваккал қилгим келмади, балки давоми ҳақиқийсини қайсидир маънода бузиб қўяди деб ўйладим. Яна адабий қаҳрамоним Хафид, ўзим сингари йигирма йилга қариганида олтамиш ёшдалиги ва қари сарбон билан нима қилиш мумкинлиги ҳақида ўйладим.

Ажойиб тонглارнинг бирида, Лиссабонга “North American Company” етакчи ишлаб чиқарувчиларнинг йиллик йиғилишини очиш учун парвоз этаётганимда ўзим ҳам Хафиддан бир-икки ёш катга эканимни эсладим ва шунга қарамасдан дунё бўйлаб чиқишлар қилиш учун кезаман, ёзишда давом этаяпман. Телевидение, радиоэшиттиришларда қатнашаман, яна гольф ўйинларида коптогимни икки юз эллик ярдга учириш ҳақида ўйлайман.

Агарда мен ҳанузгача ишлар эканман, одамлар олдида чиқиш қилар эканман, нима

Биринчи боб

Дамашқнинг бир чеккасида улкан пальмалар билан ўралган, ялтиллагувчи сайқалланган мрамрдан қурилган, серҳашам қасрда Хафид исмли ажойиб киши яшарди. Энди у ишидан узоқлашган эди, қачонлардир унинг кенг савдо империясининг чек-чегараси йўқ эди. Парфиядан Римгача ва Британиягача узоққа чўзилган эдики, ҳамма ерда уни дунёнинг буюк савдогари деб аташарди.

Уша мисли кўрилмаган гуллаб яшнаш ва йигирма олти йиллик муваффақият даврида Хафид савдогарлик соҳасини ташлаб кетди. Унинг оддий туялар сарбонидан қудратли ва бадавлат одамга айланганлиги ҳақидаги қисса бутун цивилизация оламига тарқалди, одамларни ажаблантириб, ҳайратга солди.

Ўша кучли ҳалокатли ва ағдар-тўнтар даврида деярли бутун олам Юлий Цезарь ва унинг қўшинларига қулдек бўйсунганида Хафид худдики тирик афсонанинг ўзи эди. Айниқса, Фаластиннинг шарқий империяси чегара ерларидаги қашшоқ ва бенаволар учун дамашқлик Хафидни мисол қилиб, одам ўз ҳаёти давомида қийинчилигу, тўсиқларга қарамасдан нималарга эришиш мумкинлиги ҳақида қўшиқ ва шеърлар тўқишган.

Тирик тимсолга айланган ва бир неча миллион олтин таланти мол-дунё йиққан одам, дунёнинг буюк савдогари тарки дунё қилган пайтида бахтга эриша олмади.

Кунларнинг бирида, тонг пайтида, худди сўнги йилларда кўп мартадек, қасрнинг орқа эшигидан Хафид чиқиб, шудринг қоплаган силлиқ мрамар тоштахталарни эҳтиёткорлик билан босиб, катта, салқин ҳовли бўйлаб юрди. Шарқдан саҳрога қуёшнинг биринчи кумуш ва олтин нурлари порлаганида узоқда ёлғиз хўроз қичқирди.

Хафид саккиз қиррали фаввора ёнига келгач қадамини секинлаштирди: ўпкасини тўлдириб, чуқур тиш олди, тош деворини қоплаган ясминнинг оқ-сариқ гулларига қараб бош силкиб қўйди. Сўнг камарини тортиб боғлаб, юпқа зигирпояли яктагини тўғрилади-да, ўз йўлида давом этди. Аммо энди сарв шохларидан қилинган табиий равоқ тагидан бирорта безаги йўқ тош сағана олдига яқинлашгунича аста қадам ташлаб келди.

– Хайрли тонг, менинг азизам Лиша, – ярим шивирлаб, қўлини кўтариб, оғир бронза эшик қуббасининг ягона қоровули баланд атиргул бутогидан куч тўплаган оқ гунчага майин теги. Сўнг нарироқда турган қизил ёғочдан ўйиб ишланган ўриндиқ томон юрди ва унга ўтирди-да, ҳаётининг қачонлардир қувонч ва ғамларини бўлишган суюкли аёлининг жасади дафн қилинган қабрга назар ташлади. Мудраб қолди.

Кўзини очмасдан туриб, Хафид елкасига кимдир қўлини қўйганини сезди ва кўп йиллик ҳисобчиси, вафодор дўсти Эрасмуснинг таниш хирилдоқ овозини эшитди.

– Кечиринг мени, хошам...

– Хайрли тонг, менинг қадрдон дўстим.

Эрасмус жилмайди ва қуёшга қаради, ўша пайт қуёш уларнинг тепасида нур сочарди.

– Тонг ўтиб кетди, хошам. Хайрли кун.

Хафид хўрсинди ва бошини қимирлатди.

– Қариликнинг яна бир камчилиги. Тунлар уйқинг келмайди, тонг ёришмасдан турасан, сўнг мушук боласидек кун бўйи мудрайсан. Ҳеч қандай мантиқ йўқ. Ҳеч қандай.

Эрасмус тасдиқлаб бош қимирлатди, қўлларини кўксига қовуштириб, қарияликнинг яна бир қайғу-ҳасратини эшитишга тайёр турарди. Аммо бу тонг бошқаларига ўхшамаслиги керак эди. Шу боис Хафид бирдан сакраб турди ва мақбара ёнига келиб, қўлларини тош устига қўйди. Сўнг у ўгирилди ва кучли овоз билан ҳайқирди:

— Мен ночор одам бўлиб қолдим! Эрасмус, менга айт, менинг тарки дунё қилиб, худбинларча, ўзимга аза тутиб яшаётганимга қанча вақт ўтиб кетди?

Эрасмус унга кўзларини катта очиб қаради ва дарров жавоб бермади:

— Лиша сени тарк этиб, кўмилганидан сўнг, сенинг барча омбор ва карвонларингдан халос бўлишингдек тушуниб бўлмас қарорингдан сўнг сенда катта ўзгаришлар рўй берди. Тарки дунёчиликни қарор қилганингга ўн тўрт йил ўтиб кетди.

Хафиднинг кўзлари намланди.

— Қимматли иттифоқчим ва иним, қандай қилиб йиги-сиги ва шикоятларимга узоқ вақт чидадинг?

Қари ҳисобчи ўз қўлларини диққат билан кузатарди.

— Мен сен билан деярли қирқ йилдан бери биргаман ва сенга бўлган муҳаббатим худди илгаригидек. Мен сенга катта муваффақият ва бахтли вақтингда хизмат қилганман, ҳозирда ҳам шундай қувонч билан хизмат қилмоқдаман, аммо сен ўзингни аста сўнишга маҳкум қилганингни кўриб оғринаман. Сен Лишани ҳаётга қайтара олмайсан, шунинг учун унинг олдига — гўрга боришга интиляпсан. Эсингдами, узоқ йиллар олдин, менга ўлганинга, сени мангуликка кўмганларидан сўнг оқ атиргул ёнига қизил атиргул бутогини ўтказишни буюрган эдинг?

— Ҳа, — тасдиқлади Хафид. — Шуни унутмаслик керакки, буни эслатишдан чарчамайман: ўлимимдан сўнг қасрим ва омборим сени-

ки бўлади. Бу узоқ йиллар давомидаги вафодорлигинг ва дўстлигинг, Лишанинг ўлимидан кейин мендан кўрган жабрларинг эвазига камтаргина мукофот.

Хафид чўзилди ва битта атиргулни узиб олди-да, сўнг қадрдон дўстининг тиззасига қўйди.

– Ўзига ачиниш — даҳшатли касалликлардан бири, Эрасмус, мен ҳам узоқ вақт давомида унга мубтало бўлдим. Худди ақлсиз ёш боладек инсоният билан алоқани узиб, мен сен билан яшайдиган манга бу мақбарага ўзимни қамаб олдим. Етар! Ўзгаришлар пайти келди!

– Аммо бу зое кетган йиллар эмас эди, менинг хожам. Ҳамма нарсадан маҳрум бўлган дамашқлик бечораларга сенинг мисли кўрилмаган хайр-эҳсонларинг..

Хафид гапини бўлди:

– Пуллар? Наҳотки, бу мен учун қурбонликми? Ҳамма бойлар камбағалларга олтин чақалар ила садақа бериб виждонларини тинчлаштирадилар. Улар бу эҳсонлардан очлардан кам фойда кўрмайдилар ва улар учун урвоқ ҳам бўлмаган, бир ҳовуч чақали буюк саховатлари тўғрисида бутун олам билиши устида қайгурадилар ҳам. Йўқ, қадрли дўстим, саховатпешалигим ҳақидаги ўз мақтовларингни қўй-да, ундан кўра менга ҳамдардлик қилишингни очик айтиб қўяқол...

– Бари бир, — эътироз билдирди Эрасмус, — сенинг ёлғизлигинг ўзининг эзгу меваларини берди, менинг хожам. Наҳот сен ўз кутубхонангни дунёнинг буюк алломаларининг меҳнатлари билан тўлдириб, уларнинг гоё ва тамойилларини ўрганишга беҳисоб вақтингни сарфламадингми?

Хафид тасдиқлади.

– Мен узун тун ва кунларимни ёшлик пай- тимда олмаган таълим олишга бор ҳаракатла- римни бахшида этдим ва интилишларим зое кетмади: менинг кўзларимга олгин ва муваф- фақият кетидан қувган пайтларимда баҳо- лашга вақтим бўлмаган, мўъжизаларга тўла ва ажабланарли олам очилди. Аммо шунга қара- май мен мотам тутишда давом этдим. Бу олам одам орзу қилиши мумкин бўлган ҳамма нар- сани берди. Ўз қарзимни тўлаш пайти келди ва одамзот яхши ҳаёт кечирishi учун энди бор куч-тажрибамни беришим зарурлигини англа- дим. Мен ҳали ором олиш учун ётишга тай- ёр эмасман ва ўлимимдан сўнг Лишанинг се- вимли оқ атиргули ёнига қизил атиргул экиш буйруғимни бажаришни тўхтатиб туришингга тўғри келади.

Эрасмуснинг ажинли ёноқларидан қувонч кўз ёшлари қуюлди, Хафид давом этди:

– Ливий Рим тарихини етмиш беш ёшга тўлганида ёзган, Тиберий империясига саксон ёшигача ҳукмронлик қилди. Улар билан со- лиштирганида мен ҳали ёш боламан... олтмиш ёшли соғлом бола! Менинг ўпкам тоза, танам кучли, кўзларим яхши кўради, юрагим соғлом, ақлим йигирма ёшлигимдагидек ўтқир. Ча- мамда, яна бир бутун умримга етади...

– Буюк мўъжиза! – кўзларини осмонга қа- ратиб Эрасмус бақириб юборди. – Сенинг ҳо- латингга қараб, индамай азоб ва қайғу че- киб қилган дуоларимни хайриятки эшитиш- ди. Менга айт хожам, бутун олам севиб, ҳур- мат қиладиган одамнинг бундай ажойиб қайта туғилиши қандай юз берди?

Хафид жилмайды.

– Лиша.

– Лиша?

– Лишанинг тушига кирганлари кўп йиллар давомыда ҳақиқатда юз берганлари эсингдами?

Эрасмус маъқуллаб бош силкиди.

– Уйғонгач айтиб берганлари кўпинча бизни бутун бошли мол-дунё йўқотадиган тижорат бошлашдан тўхтатиб қоларди.

Хафид ўриндиққа ишора қилди.

– Бугун эргалаб, шу ерда мудраб ўтирганымда тушимда Лишани кўрдим. У менинг қўлимдан ушлаб, Дамашқ кўчаларида кўпчилик орасидан, анча-мунча оч ёки хаста, ё қайгули, ҳаётдан умидини узган, қашшоқ ва бахтсизларни кўрсатди. Менга бу одамларни бошқа сезмаслигим мумкин эмаслигини гапирётган майин овозини эшитдим. У менга дунё бўйлаб ёрдамга чақира олмайдиган бундай одамларнинг саноғи йўқлиги ва мен уларнинг зорланишларига худди ер тагидаги чувалчанг сингари кўр бўлмаслигим кераклигини айтди.

– Бу Лишага ўхшамаяпти, ҳеч қачон сен билан бундай гаплашмасди-ку.

– Тўғри, Эрасмус. Аввал бунинг учун унда сабаб бўлмаган. Тўхтаб тур, тушим ҳақида яна бир гап бор. Сўнг у менинг ҳаётим янгидан бошланишини, ёлғизликдаги кунларим адогига етганлигини айтди, чунки ўша кун эшигимни нотаниш кимса тақиллатиб келиши, илгари кўпчиликка рад этганимдек, мен уни қабул қилишдан бош тортмаслигимни айтди. Бу нотаниш, деди Лиша, менга келажагимни очиш учун калит беришини, келажагим ҳаётимдаги кўп нарсага таъсир кўрсатишини

айтди. Эрасмус? Эрасмус, нима учун рангинг оқариб кетди? Нима бўлди?

— Мен сендан кечирим сўрайман, хошам. Жуда хурсанд бўлиб кетганимдан сенга кутубхонагда кимдир кутиб турганини айтиш-ни унутибман.

— Дўстим?

— Фақат менга ноганиш бўлса керак. Унинг исми Гален, у Қуддусдан эканлиги ва сенга иш бўйича таклифи борлигини айтди.

— Илгари мени йўқлаб келганларни қайтариб юборардинг, нега бу сафар буйруғимга амал қилмадинг?

— Унда қандайдир галати нарса бор, менинг хошам, унинг кетишини талаб қилишга ўзимни мажбурлай олмадим.

— Наҳотки, мен иш бўйича жўяли таклифларни эшитадиган пайтларим аллақачон ўтиб кетганини билмаса?

Эрасмус жилмайди ва қувлик билан ўз дўстига қаради.

— Билмас эмиш, унинг келиши тушида аён бўлган экан, у қандай билмаслиги мумкин? Сен илгаригидек уни ҳайдаб юборишимни истаяпсанми?

Ўн йилдан кўпроқ ўтганда Хафид биринчи марта кулиб юборди ва унинг кулгуси бутун қаср бўйлаб акс садо бериб жаранглади, сўнгра икки дўст қучоқлашиб, қаср томон кетдилар.

— Шошилиш керак, Эрасмус. Кутишга мажбур қилиш одобдан эмас.

Иккинчи боб

Нотаниш одам кенг кутубхонанинг ўртасида, олтин балиқчали кўл ёнида ёнгоқ дарахтидан ясалган, мрамар полдан то баланд шифтгача кўтарилган, ҳаво ва тилла ранг кошинкор нақш билан безалган китоб рахларига минглаб пергамент ўрамларининг тартиб билан жойлашганига ҳайрат билан ажабланиб қараб турарди.

Гален пакана киши эди. Унинг калта қилиб қирқилган оқ сочлари қорачадан келган юзи хушбичимлигига ажойиб тарзда мос тушган эди. Қадди-қомати келишган бўлмаса-да, олдингида қандайдир ҳукмини ўтказа олишини тушунтирадиган, ҳурмат талаб одам турганини ҳис қилиш мумкин эди. Ўз хожасига ташриф буюрувчини таништириб, Эрасмус орқага ўтди.

– Мен ва ниҳоят дунёнинг энг буюк савдогари билан учрашиш бахтига сазовор бўлдим, – деди таъзим қиларкан Гален. – Мени бу хона ҳайратда қолдирди. Қандай ажойиб тўплам! Ҳатто император Клавдий ҳам ҳасаддан кўкариб кетарди.

Хафид ғурур билан бошини эгиб қўйди.

– Ҳа, бу ерда Гораций, Виргилий, Катула ва Лукрецийлардан маслаҳат ололаман ҳамда бошқа буюк донишмандлар ҳикматларининг моҳиятини очиш иқтидорини ўрганаман. Анави жанубий томондаги деворда, эҳтимол Варрон меҳнатларининг ягона тўлиқ тўпламидир — етмиш тўрт китоб олти юз йигирма жилддан иборат. Сизни узоқ куттириб қўйганимдан афсусдаман. Биламан, сиз бу ерга менинг кутубхонамни муҳокама қилиш учун келмаганиз. Келинг, бу ерга ўтиринг, – дея у суянчири тошбақа косасидан ва қиммагбаҳо тошлардан ясалган диванга ишора қилиб.

Хафиднинг жиддий оҳангига қараб вазиятни баҳолаган Гален шу заҳоти ўз ташрифининг мақсадига ўтди.

– Менга сиз қачонлардир буюк савдо империясини бошқарганингизни, рим, жуҳуд, юнон тилларида гапларни ўринлатиб қўйишингизни тушунтиришди. Бу ҳақиқатми?

Хафид қовоғини солди ва нигоҳини Эрасмусга қаратди, у эса елкаларини сиқиб, тескари ўгирилди.

– Гапга чечанлигимга шубҳаланмайман-у, – жавоб берди у, – ҳар ҳолда ўз фикрларимни учта тилда баён этишга ўргандим.

Гален қаср хўжайинига энгашди.

– Ҳурматли савдогар, биз инсониятнинг илмга бўлган чексиз чанқоқлик даврига келмоқдамиз. Бизнинг кўз ўнгимизда ақл ва руҳ инқилоби юз бермоқда ва унинг бошида оддий бўлишни истамаётган оддий одам турибди. У қисматини яхшилаши, туғма иқтидорини татбиқ қилиши учун йўл-йўриқ, маслаҳат ва панд-насиҳатга муҳтож. Шу такомиллашишга бўлган олам эҳтиёжини қондириш учун минглаб устоз ва нотиқлар шаҳарма-шаҳар кезиб, ўқимишли ва ўқимаган оммага тепаликлар, гимназия, форум, театрларда ва ҳатто ибодатхоналарда ҳамма фанлар бўйича — астрологиядан тортиб деҳқончиликкача, маблаг тикишдан тиббиётгача маърузалар ўқиб, ўз билим ва тажрибаларини таклиф қилиб юрибдилар.

Гален жавоб кутиб тўхтади, аммо Хафид сукут сақларди ва у давом этди:

– Эҳтимол бу нотиқлар орасида ҳовончада сувни толқон қиладиганлари, чиқишлари эса ўзлари талаб қиладиган чодирлари билан солиштирганда, қиммати арзимас кумуш тилли фирибгарлари ҳам бордир. Бошқа томондан нотиқлик санъатининг римликлар — Катон ва Цицерон анъанаси бўйича тарбияланган усталари ҳам бор, уларнинг чиқишлари бутун ҳаётининг, азоб ва шодлиқларининг меваси, уларнинг чиқишларида ҳар қандай инсон ҳаётини ўзгартириб юборадиган қимматли кўрсатма ҳамда насиҳатлар бор. Буни касб қилганларнинг кўпчилигида сон-саноқсиз из-

дошлари бор ва бу фаолияти ортидан мисли кўрилмаган пул орттирдилар.

Хафид мулойим жилмайди ва кўлини кўтарди.

– Менга бу нотиклар яхши таниш. Баъзи бир беҳаловатлик уругини экадиганлардан ташқари, нотикларнинг оламни яхшироқ қилиш ниятларини қўллайман. Аммо бунинг ҳаммасига менинг қандай алоқам бор?

– Ҳурматли савдогар, – хитоб қилди Гален, – менинг байрам, ўйин ва бошқа оммавий томошаларни фойдали ташкил қилиш бўйича катта тажрибам бор. Охирги йигирма йил ичида мен бир неча бор баҳслар, концертлар, курашлар, кўп марта от ва пиёда пойгаларини уюштирдим. Мен Афинада, Қуддус, Искандария, Римда, бутун цивилизация олами бўйлаб, юзлаб йирик шаҳар ва қишлоқларда чиқишлар ташкил қилдим.

– Бу ҳақиқатан ҳам таассуротли ва қизиқ, Гален. Аммо сени бу ерга нима бошлаб келди?

Ташириф буюрувчининг овозида энгил титроқ сезилди.

– Мен дунёдаги энг буюк савдогардан бир неча маъруза давраларига розилик олиш учун келгандим. Сенинг бой ўтмишинг ҳаётдаги кўп нарсаларни ўзгартиришга панд-насиҳат ва далда бера олади, сенинг қудратли овозингни эшитиб тушундимки, алоҳида ишонтириш йўли билан уларга сўзларингни еткази олишинга имоним комил.

Сенинг обрўйинг ҳамма ерда катта оломон йиғилишини кафолатлайди, оддий аёл ва эр-

— Сен эҳтиёткор экансан, — жилмайди Хафид. — Агар шарманда бўлсам ҳам пойтахт аҳолиси нигоҳида эмас.

Гален кулиб юборди.

— Бундай бўлади деб ўйламайман. Сенинг ружсатинг билан мен эрталаб жўнаб кетаман ва бир-биридан ярим кун масофада бўлган тўрт ёки беш жойда чиқиш қилишинг учун ҳамма зарур тайёргарликни кўраман. Сўнг қайтиб келаман ва бутун йўналиш бўйлаб сенга ҳамроҳ бўламан. Сендек карвонлари оламда кезган одамдан, отхонангда зарур нарсаларимиз билан бизни олиб юрадиган мустаҳкам араванг ҳали ҳам борми, деб сўрашга ботина олмаёпман.

— Менинг сеvimли аравам қолган, аммо бир неча йил тургани учун оддий таъмирга муҳтож бўлса керак. Ўйлашимча, Эрасмус ҳам бизга ҳамроҳ бўлади. Аравада тўрт киши ухласа бўладиган жой бор ва уни тўртта от бошқаради. Бунинг учун кулрангли араби отлардан бир нечтаси бор, улар хўжайини каби ҳали бирор нимага яраб қолар. Бу арава — Понтий Пилат яҳудий қозисининг менга туҳфаси, у менга ўн беш йил муқаддам, унинг Кесарияда турган қўшдини учун арзон сотган оир неча юз совринли айгирларим учун берган совғаси.

— Ажойиб. Ҳар бир шаҳарда мен сенинг чиқишларинг учун мос жойни ижарага оламан — хоҳ театр, гимназия, майдон, хоҳ мактаб бўлсин, сенинг омма олдида фаол чиқишингни тайёрлаш билан шуғулланадиган маҳаллий аҳолидан одам ёллайман.

Эрасмус ниҳоят ўзининг узоқ чўзилган сукутини бузди.

– Гален, сен гастролда юрувчи нотиқларнинг катта бойлигини эслатиб ўтдинг ва мен таклифининг молиявий томонлари ҳақида сабр билан гапиришингни кутдим.

– Шубҳасиз. Аввал тўпланган маблағдан яшаш жойи, овқат, чиқиш учун ижара ҳақи, отхона ҳақи, бизга ишлайдиганлар маоши учун, сўнг қолганидан йигирма беш фоизини олиб қоламан, қолгани тўлиқ Хафиднинг ихтиёрида бўлади.

– Ҳаммаси ҳалол ва адолатли кўринади, – деди Хафид. – Ҳамма даромадимни Эрасмусга бераверинг. У менинг ҳамёнимни бегона қўллардан неча йиллардан бери асрайди, қариган чоғимда тартибни ўзгартиришга сабаб кўрмаяпман. Кечроқ ишлаб топилган пулларни қандай хайрия ишларига сарфлашни ўйлаб кўрамиз.

Гален давом эттирди.

– Менга синов даврини ўтказишга тайёрлаш учун камида икки ҳафта керак бўлади. Шу вақт ичида нутқингни тайёрлашга ва репетиция қилишга улгурасан. Мен учрашишга сазовор бўлган буюк нотиқларнинг айтишларича доимо машқ қилишар экан... ҳар бир маъруза кейингисига репетиция экан... ва ҳар сафар ўша сўзларнинг ўзи, об-ҳаво ва дунёдаги воқеалар аудиторияга боғлиқ равишда бошқача янгрармиш.

Кейин эса Хафид пергамент қоғозининг кичик бўлагига нималарнидир ёзди.

– Гален, чиқиш қанча вақт давом этиши керак?

– Ҳозирдан бир нарса деб бўлмайди. Мен машҳур файласуфни биламан, у тўрт соатлаб гапириши мумкин ва умуман битта ҳам маъноли гап айтмайди, аммо кўп йиллар илгари, Қуддусдан узоқ бўлмаган тоғда бир ёш ваъзхон ярим соатдан кам вақт ичида сўзларидаги муҳаббат ва куч билан ҳар бир иштирокчи қалбининг тубига кирган нутқини эшитганман. Мен бир соатга мўлжалланган нутқ ёзишинг керак деб ўйлайман, уни табиий эшитилиши учун ёзувга қарамасдан гапиришинг учун ёд ол. Бир соатнинг ўзида ҳатто меҳрибон тингловчиларнинг ҳам ўтирадиган жойлари увишиб қолади.

Эрасмус ўз хўжайинига хавотир билан қараб қўйди.

– Сен одамларга нима билан мурожаат қилаётганингни биласанми?

Хафид ўрнидан турди ва полнинг мрамар плиталарини репетиция қилишни бошлаганидек, қадамлаб ўлчади.

– Мен кўпинча узоқ ўтган кунларда, бу хонадагидек, бизнинг ҳамма бошқарувчилар ўтган йил якунларини ва келгуси мақсадларини аниқлаш учун йиғилиб ўтиришларини ўйлардим. Мен улар билан доим ҳам молимиз сифати ҳақидагина эмас, уларнинг ҳар бири келажакни қандай тасаввур қилиши, йил давомида ўз қобилиятини намоён қилиш учун нимага зўр бера олиши ҳақида гаплашардик. Кўпинча ўзгаришлар, уларнинг оғриқли, аммо зарурлиги, ҳар бир ёшда бизнинг ривожла-

Учинчи боб

Шундай бўлдики: қариган чоғида, одамларнинг кўпчилигига ўхшаб, салқин жойда ўтириб, хотираларини саралаб ўтириш ўрнига дунёнинг буюк савдогари янги соҳага ўтди. Узининг биринчи нутқи билан Кесари Филиппнинг чеккасидаги ибодатхонада юз кишидан озроқ одамларга мурожаат қилди. Кечроқ, кечки овқатдан сўнг карвонсаройда Хафид ва унинг икки ҳамкори ўз таассуротлари билан бўлишдилар.

– Сенинг нутқинг, – деди Гален, – оддий ва кучга тўла эди ва сен баён этган муваффақиятга эришиш тамойиллари ҳар бир тингловчига албатта, шахсий имкониятидан қатъи назар, катта фойда келтиради. Ўз-ўзидан маълумки, ҳеч ким бундай минбардан сенинг тутган йўлингда гапиришга қодир эмас, чунки яша-

ётганларнинг ҳеч бири сендек муваффақиятга эришмаган. Қачонлардир келажакда — Рим, Қуддус каби дунёнинг йирик шаҳарларида сенинг чиқишларинг ҳақида ўйлаганимда, мени кучли ҳаяжон босяпти. Биз ўз ишининг омилкорини тингловчиларнинг истагини қондиришимиз учун сен ҳали кўп марталаб энг катта аудиториялар олдида чиқишингга тўғри келди. Қандай ёқимли истиқбол!

Хафид ўз ликопчасини жилмаймасдан четга олиб қўйди ва:

— Мақтовлардан ўзингни тийишингни сўрайман, Гален, мен уларни ҳаққоний ишлаб топганимча йўқ. Ундан кўра менга бугунги қатъиятсиз чиқишимни қандай кучайтириш кераклигини айт, — деди.

— Бу сенинг синовдаги биринчи маърузанг эди. Хафид, ўзингга бунчалик қаттиққўл бўлма: нотиклик санъати дарров берилмайди. Бугун сен ўз нутқингда тўхталиб ўтишни режалаштирган бир неча бандларни айтишни унутганингни сездим, беташвиш давом эттирганингдан тингловчилар бунга деярли тушунишмади ҳам. Эҳтимол, сен чиқиш пайтида кўпроқ ҳаракат қилмоқчидирсан. Сен аудиторияга яқинлашишинг мумкин, қотиб туришинг, сўнг ўгирилиб, бирор сўз айтмасдан чиқиб кетишинг мумкин! Ёдингда бўлсин, яхши нотик, бу аввало — яхши актёр. Фикрингни кучайтирмоқчи бўлсанг имо-ишоралардан фойдалан, худди шундай овозингни кўтар ва пасайтир. Ҳаммадан муҳими — орангиздаги масофага қарамасдан, худди ҳар бири билан

аҳамият касб этганини тан олди. Ўша машъум Капернаумдаги кечада, балиқчи ва савдогарлардан иборат аудитория олдидаги муваффақиятсизлигига ишончи комил бўлиб, охирги маърузасини бекор қилиши ва Дамашққа қайтиб кетишига оз қолди. Фақат бошлаган ишини охирига етказиш ва “мен чекинаман” демаслик одатигина уни олдинга, Назаретга қараб боришга мажбур этди.

Хафиднинг мажорати гарчи ҳар нутқ сўзлаганида ўсаверса ҳам Назаретдаги нутқи ўзўзича тарихий ҳодиса эмасди. Фақат ўриндиқларнинг иккинчи қаторида қадри ва эски дўсти — Сергиус Павел, Римнинг Кипр оролидаги доимий ноиби, унинг ҳар бир сўзини диққат билан тинглар, сўзлаган пайтида бошини қимирлатиб рағбатлантирарди, жилмаярди. Хафиднинг охирги гапидан сўнг ўрнидан сакраб туриб, қаттиқ қарсақ чалди.

Хафид ўз тинловчисининг охирги саволига жавоб берганидан сўнг икки қадрдон дўстлар Эрасмус ва Гален ҳамроҳлигида карвонсарой зинапояларидан қўлтиқлашиб тушдилар. Сергиус аввал қоронғи хонасида ёғли шамчиروқларни ёқди, сўнг дўстларини ичкарига таклиф қилди.

— Буни Пафосдаги қасримнинг биронта ҳам хонасига таққослаб бўлмайди, — у яна жилмайди-да, Хафидни қучоқлади. — Сендек Буюк савдогар ва содиқ дўстим билан учрашув мен учун катта қувонч. Ўшандан бери қанча вақт ўтиб кетди? — дея катта теридан қилин-

ган флягадан тўртта қадаҳга май қуяр экан, сўради:

– Деярли йигирма йил ноиб бўлдингиз, ҳечам қаримагансиз!

– Ҳа, ҳатто буюк савдогарлар ҳам баъзида тўғри гап билан ҳазиллашишади, – жавоб берди Сергиус.

Майдан ҳўплаб-ҳўплаб ичишаётган пайтларидо Эрасмус Галенга Хафид карвонлари ва Кипр аҳолисининг ўзаро манфаатли савдоси, ўтган бахтли йиллари ҳақида гапириб берди.

Ниҳоят Хафид Сергиусни тингловчилар орасида пайқаб қолганидан бери тилининг учидо айланаётган саволини берди: “муҳтарам Кипр ороли ноиби отамерос ерлардан узоқда, Назарет каби овлоқ жойларда нима қилиб юрибди?”

– Қисман бу сенинг ҳам айбинг, Хафид. Тарслик Савл ёки Петр исмлари сенга бирор нарсани англатмаяптими?

– Албатта. Овози кучли кичик ваъзгўй. У Понтий Пилат қўл-оёғини хочга тортган Исонинг даъватларига асосланиб одамларни янги динга тарғиб этмоқчи бўлган. Мен Павелни ҳамма ундан юз ўгирган ва ҳаёти хавф остидо бўлган пайтдо учратган эдим. У Қуддусдаги ибодатхонада тоат қилаётган вақтида овоз эшитилибди. Овоз унга, одамларни ишонтириши учун ўзи эътиқод қўйган нарсаларни қандай ифодалаш лозимлигини дунёнинг буюк савдогаридан ўрганиши кераклигини айтибди. Шу боис ёнимга келибди.

– Сен унга ёрдам беришга рози бўлдингми?

– Ҳа.

Сергиус бошини қимирлатди ва жилмайди.

— Сен унга ажойиб маслаҳатлар берган бўлсанг керак. Павел Кипрга келиб, дўстлигингиз ҳурмати учун, мендан қабул қилишимни сўрашга журъат қилибди. Икки кундан кейин мени ўз динига ишонтирди. Ўшандан бери мен Исонинг давомчисиман.

— Сен? Римликмисан?

— Ҳа. Мен балки биринчисиман. Наҳотки, сенинг қимматли маслаҳатларинг билан молини харидорларга осонгина сотгандай, у гојаларингни одамлар онгига осонгина сингдираяпти?

— Йўқ, у ўша кунни кечасиёқ жўнаб кетди, мен уни ўшандан бери кўрганам йўқ-ку, лекин у менга шу йиллар давомида кўп хатлар ёзди. Аммо сен менга ҳали ҳам нима учун Худо унутган жойларга қандай келиб қолганингни тушунтирмадинг, Сергиус.

Ноиб кулиб юборди.

— Худо унутган? Даргумон. Мен умрим поёнига етди деб ўйладим, ўлимим олдидан Фаластин, Исо яшаган ерларни кўргим келди. Кипр бошқарувини ишончли кўлларга топшириб, Исо яшаган ва даъват этган оламини ўз кўзим билан кўриш учун уч ойлик таътил олдим.

— Аммо Назаретнинг бунга нима дахли бор?

— Бу ерда Исо отасига кичик дурадгорлик устахонасида ёрдам бериб, ёшлиги ўтиб, балогатга етган...

— Аммо у бу ерда туғилмаган, — гапини бўлиб деди Хафид.

Сергиуснинг юзи докадек оқарди.

– Сен қаердан биласан, унинг издоши эмасан-ку?

– Нега деганда мен Вифлеем горида Исо туғилганида ёнида бўлганман.

Эшитганидан ажабланган Сергиус иккала қўли билан оғзини ёпиб, Хафид нима дейишини кутиб турди.

– Мен буюк Патрос карвони туяларининг сарбони эдим. Аммо ўша чоғда бирорта чоки йўқ, ягона қизил ёпинчиқни сотишга бесамар уриниб, Вифлеемда уч кун азоб чекканман. Уни менга Патрос савдогар унвонига даъвоимнинг қанчалик асосли эканлигини текшириш учун берганди. Учунчи кун, кийимни сотиш учун юз марталаб қилган бесамар ҳаракатимдан сўнг, кечқурун карвонсаройга бориб, озгина нон едим. Сўнг карвонсарой орқасидаги эшагимни қолдирган горга отландим. Тун совуқ эди. Тоққа чиқмасликка қарор қилиб, содиқ ҳамроҳим ёнида, пичан устида ухлашга қарор қилдим. Эрталаб ухлаб, дам олиб, жуда зўр бериб ёпинчиқни сотаман ва ниҳоят омадим юришишига имоним комил эди. Аммо горга кирганимда горни ёритиб турган ягона шамга яқин ўтирган ёш аёл ва эркакни кўрдим. Уларнинг оёғи остида, одатда сарбонлар мол учун ем ташлайдиган, япалоқ тош устида чақалоқ ухларди. Уни совуқдан ҳимоя қилиш учун онаси ёпиб қўйган юпун кийим хизмат қиларди.

Хафид қўлини мушт қилиб хўрсинди.

– Карвонга ёпинчиқсиз ёки савдо пулисиз қайтишимнинг оғир оқибатларини тасаввур қилиб, бир неча дақиқа азобландим, иккиландим. Ниҳоят ёпинчиқни олдим-да, чақалоқни унга эҳтиёт қилиб ўрадим. Анграйиб турган ота-онасига бола ўралган эски латтани бердим. Биласанми, Сергиус, деярли эллик йил ўтиб кетган бўлса ҳам миннатдорликдан келиб, қўлимни ўпиб, йиғлаётган аёлнинг ёш, гўзал юзи ҳали ҳам кўз ўнгимда.

Хафид ўрнидан турди. Қўлларини орқага қўйиб, диққат билан уни эшигаётган одамлар олдида у ёқдан бу ёққа юра бошлади.

– Карвонга қайтаётганимда ўзимни жуда бахтсиз ҳис қилдим. Мен ўз вазифамни бажара олмадим ва умримнинг охиригача туялар сарбони бўлиб қолишимга ишонардим. Мен Вифлеем горидан карвонсаройгача бўлган йўл давомида бошимни ҳам қилиб, умидсизликда кетаётганим учун кўкда менга ҳамроҳ бўлган ёрқин юлдузни сезмабман. Аммо менинг хўжайиним Патрос буни кўрибди. Кеч бўлишига қарамасдан, у чодирлар ёнида мени кутиб турарди. Осмондаги ёруғликни менга кўрсатиб, сен билан қандайдир гаройиб нарса юз бермадимми? — деб сўради ва мен: ҳеч нарса, — деб жавоб бердим. Аммо, у Худо томонидан юборилган белги — ёрқин юлдузни кўрди ва менга қолган умрим давомида фойдаланган, ер куррасида инсонга бойлик келтирувчи ва яхшиликка ундовчи ҳикматлар ёзилган ўнта ўрамни берди. Яна Патрос то бир кун келиб, кейинги хўжайини кимлигини кўрсатиш учун алоҳида

белги бўлмагунича, ҳатто бу одам менга белгини кўрсатганини билмаса ҳам бу ўрамлар ҳақида ҳеч кимга гапирмасликни буюрди.

Сергиус жилмайди.

– Бу одам Павел бўлиб чиқдими?

– Айнан менинг савдо салтанатим тугагач, уч йилдан сўнг. Бу вақтга келиб мен уни кимгадир беришдан умидсизланган эдим.

– Сен Павелнинг айнан ўша одамлигини қандай тушундинг? Алоҳида белгилари қандай кўринди?

– Унинг елкасидаги қопда Исонинг энг яхши кўрган, бутун ҳаёти давомида кийган чоксиз қизил ёпинчиқ ётарди. Унда Исони хочга қоқишларидан олдин калтаклангандаги яралардан вақт ўтиши билан қорайиб қолган қон излари бор эди. Ажабланарлиси шуки, ёпинчиқ этагида Патроснинг муваффақиятга эришган кийимларида қўйиладиган гилдия тамгасини ва Патроснинг ўз белгиси — квадрат ичидаги доирани кўрдим. Аммо мен бари бир шубҳаландим ва Павелдан Исонинг туғилишидаги ҳодисалар ҳақида нималар билишини сўрадим. У менга Исо Вифлеем горида туғилганини, гор тепасида одам ҳеч қачон кўрмаган ёрқин юлдуз порлаб турганини айтди. Шунда мен Павел қўлидаги кийим, ўша ёддан чиқмаган тунда, Исо ўралган ёпинчиқлигини тушундим. Бу белгининг ўзи етарли эди.

Эрасмус Павел билан учрашувимизда иштирок этаётган эди. У қасрим минорасидан ўрамларни олиб тушди ва биз уни муҳаббат ила Павелга бердик.

– Бу ўрамларда мисли кўрилмаган донишмандлик баён этилган, – деди Сергиус. Одамларнинг хабар беришича, Павел Писида, Ликаони, Пергам, Икони, Листр ва бошқа кўплаб шаҳарларда динни тарғиб этиб улкан муваффақиятларга эришган.

– Бу мени ажаблантирмаяпти, – эътироз билдирди Хафид.

Сергиус ўз қадаҳини бўшатиб, қизиқиб сўради:

– Сенинг кейинги чиқишинг қаерда бўлади?

– Ҳозирча ҳеч қаерда. Эртага учовлон Дамашққа қайтамиз. Бир неча кундан кейин тўпланиб, бу соҳада келажаким борми-йўқлигига қарор чиқаришдан олдин, орттирган тажрибамизни баҳолашга уриниб кўрамиз.

– Сенга аниқ далил келтирсам, Назаретда яна бир кун қолишингнинг иложи борми?

Хафид бир неча дақиқа дўстининг ажин босган юзини ўрганди. Сўнг маъқуллаб бошини силкиб қўйди. Қари ноиб Хафиднинг иккала қўлини ушлаб олди:

– Буюк савдогар, эртага эрталаб бир неча йил илгари горда, ёш туялар сарбонини ўпиб қўйган аёл билан учрашасан! – деди.

Тўртинчи боб

Улар кейинги кун эрталаб шаҳар марказининг асосий йўлининг чеккасида, очиқ осмон тагидаги Назаретнинг ягона қудуги олдида учрашишди. Ҳаво чанг билан тўлган эди, тош ариқнинг олдида хумчаларга сув тўлдириш учун навбатда турган аёл ва болаларнинг кулги, бақир-чақирлари, ҳақоратлари эшитилиб турарди. Хафид булоқ ёнида тўхтаб турган катта савдо карвонининг туя сарбонларини қизиқиш билан кузатарди. Ҳайвонлар то чанқоқларини босгунича улар кўп марталаб кенг тош идишларни сув билан тўлдирдилар.

Сергиус дўсти устидан ҳазиллашишдан ўзини тия олмади.

— Патрос қўлида сен ҳам қачонлардир шу қора ишни бажаргансан-а?

керак эмасдир”, деб юборди. Ноиб Хафиднинг қўлини шапатилаб уриб қўйди.

— Ҳаммаси яхши бўлади. Охирги ҳафтада мен Марияни кўргани кўп келдим. Биз яхши дўстлар бўлиб қолдик. Бугун эрта тонгда чопар орқали сени олиб келишим ҳақида хабар бердим.

Хафид чуқур хўрсинди.

— Сен унга бизнинг олдин Вифлеем горида учрашганимизни айтдингми?

— Йўғ-э, бу менинг кутилмаган совгамни йўққа чиқаради-ку. Мен шунчаки эски дўстим билан келаман, деб ёздим. Сенинг иштирокинг уни безовта қилмайди. У менга айтишича, Исонинг онасини кўриб, гаплашмоқчи бўлган ҳар хил беозор мусофирларнинг келишига ўрганиб қолибди.

— У ёлғиз ўзи яшайдими?

— Ҳа. У кўп йиллардан бери бева, болалари (гап Мариянинг эри Иосиф (Юсуф)нинг болалари ҳақида кетаяпти) ё ўлган, ёки бошқа жойларга кўчиб кетишган. Фақат унинг ўғли Иаков уни кўргани тез-тез келиб туради. У ҳозир Қуддусдаги янги ибодатхонани бошқаряпти, бу осон иш эмас.

Сергиус икки марга тақиллатгач, тери ҳалқали эшик секин очилди.

— Сенга тинчлик-омонлик бўлсин, азиз аёл, — деди узатилган қўлни меҳр билан ушлаб, лабларини майин тегизиб Сергиус.

— Сенга ҳам Сергиус, — деди у.

Хафидни унга таништирганида самимий табассум қилди. У чўзинчоқ қадаҳда эчки сути

ва пишлоқ билан уларни меҳмон қилди, яна олдиларига патнисда анжир ва анор қўйди. Улар бамайлихотир шаҳар ҳаёти ҳодисалари ҳақида суҳбатлашиб ўтиришди.

Хафидни Мариянинг катта ғамгин кўзлари ва ҳали ҳам деярли мумдек қора сочлари ҳайратга солди. У ундан ўн ёшлар атрофида катта эканлигига ишончи комил эди.

Ҳатто овози ҳам унинг ёши ҳақида унутишга мажбур қиларди.

– Ўтган оқшом карвонсаройда сен нутқ сўзладингми? – сўради у Хафидга бошини энгаштириб.

– Нутқ сўзладим. Аммо муваффақиятсиз, – деб қўрқаман.

– Сенга бу қаердан маълум?

– Тинловчиларнинг совуқ қабул қилганидан. Агарда Сергиус бўлмаганида охиридаги қарсақларни эшитишимга ҳам шубҳа қилардим.

Мария сезилар-сезилмас кулиб қўйди.

– Ҳар ҳолда улар сени қаттиқ жазолаймиз, деб қўрқитишмабди-ку. Исо чўлда қирқ кун ўтказиб, мулоҳаза қилганидан кейин ҳаётда қандай йўл танлаш керак мавзусида бир марта Назаретдаги ибодатхонада шанба куни эрталаб нутқ сўзлаганида, унинг сўзлари одамларни шундай ғазаблантирдики, уни ушлаб олишиб, ўша ердан ташлаб юбориш учун баланд чўққигача судраб боришган, у аранг қутулиб қолган.

– Бу ҳақида мен билмас эканман, – деди Сергиус. – Булар у билан бирга ўсган, ўйнаган ва бир мактабга борган одамларми?

– Ўшаларнинг ўзи, – деди Мария. – Кўпчилиги уларнинг дўсти, қўшниси, дурадгор бўлгани учун бирданига тушуниб етишмаган. Унга Худо алоҳида ҳукмронликни ато этган, деган гапларни айтиша бошлашди. Бу улар учун динни ҳақорат қилиш бўлиб туюлган, бизнинг қонунга биноан ўлим жазоси берилади.

– Бу унинг одамлар олдидаги биринчи нутқими?

– Ҳа... эрталаб эса охиргиси эканлигига ишонгандим.

Сергиус Хафидга ўтирилиб қаради.

– Бу тарихий воқеани албатта, ёзиш лозим. Менинг билишимча, ҳали ҳеч киши бу ҳақда ёзмаган. Буни кечириб бўлмайди.

Ноиб яна Мария билан сўзлашиш учун келди. Хафид уларни ҳайрат билан кузатди. Чунки Рим салтанатининг кагта амалдори Мария билан жуда мулойим ва ҳурматини жойига қўйган ҳолда муносабатда бўлаётган эди. Хафид шу вақтгача Сергиус бундай муносабатда бўлганини кўрмаганди.

– Бундай даҳшатли муносабатга Исо қандай муносабат билдирди?

– Бу воқеани миясидан чиқариб юборди ва кейинги шанба куни қўшни Капернаум ибодатхонасида ваъз қилди. Бу ернинг аҳолиси уни муҳаббат ва диққат билан тингладилар. Кейинроқ у билан ўша даҳшатли воқеа ҳақида гаплашганимизда, ёдимда, у фақат жилмайди

ва ватанида пайгамбар йўқлигини билиши кераклигини айтди.

Сергиус боштини орқага ташлаб, кўзларини юмди.

- Бу воқеани ёзиб олиш керак, жудаям зарур!

Хафид Мария унинг қадаҳини сут билан тўлдиришини кутиб турди. Сўнг гап бошлади:

- Мен билган оз нарсадан шуни тушундимки, Исо Фаластиндан ташқарида даъват этмаган экан-да. Онаси бўлганинг учун ўглининг нутқини ва таълимотини кўп бора эшитишга муваффақ бўлгандирсан?

Мария маъқуллаб бош силкиди.

- Бошида, ўзининг атрофида издошлари ва мухлисларини тўплаб таълим бераётганида мен уни кўп тинглар эдим. Аммо маҳаллий ва римлик прокуратор жосуслари ўглимнинг ҳар бир қадамини пойлаб ва ҳар бир сўзини тинглашни бошлаганларида, у муқаррар кулфат олдидан менинг бу ерга қайтишимга мажбур қилди. У бир неча бор Назаретдан апостоллари (Исонинг ўн икки шогирдлари) билан ўтиб кетаётганида бу ерга желар, ўтириб, қўлларимдан ушлар ва рўй бериши мумкин бўлган нарсага тайёрлашга ҳаракат қиларди.

Мария пастки лабларини тишлаб тесқари ўтирилди. Сергиус Хафидга қаради ва боштини қимирлатди. Фурсати келди. Ноиб энгашди ва қўлларини аёлнинг елкасига қўйди.

- Ўзозли хоним, мен сенга муҳим нарса айтишим керак.

- Ҳа, Сергиус.

Мария Хафиднинг юзини ўзига тортиб юзидан майин ўпди.

– Бу менинг хўтикчадаги кичик фариштам. Вифлеемнинг зах босган горида Исо тугилгач, бир неча соатдан кейин оқшом қоронгисида пайдо бўлди, боламни иссиқ қизил кийимга ўради. Сўнг тун қоронгисида гойиб бўлди, мен унга миннатдорлик билдира олмадим.

Хафид ўз ёноқларини силади ва ҳиссиёт билан:

– Сен менга миннатдорлик билдиргансан. Сен мени ўшанда, ҳозир ўпганингдек ўпгансан ва менинг ҳаётим ўша тунда буткул ўзгарди.

– Энди, балки янада узгарар, – деди у. Ўрнидан турди ва хонанинг узоқ бурчагида турган катта сандиққа қараб йўналди. Сандиқдан терили халтаи олди ва уни стол ёнига келиб Хафидга топширди. – Бу сеники, менинг қадрли инсоним. Агар бу сенга қайтса, унга шу маъқул бўлармиди.

У халтадан Исонинг севимли кийими — қизил ёпинчиқни олганида, Сергиус Павел сукут сақлаб, дўсти ўтирган курси ёнига чўкка тушиб ўтирди. Қўли билан юмшоқ қизил матони майин силаганида, яна кўз ёшларини тия олмади.

– Охирги марта бу ёпинчиқни Павелда кўрган эдим. Унинг ҳикоя қилишича, Қуддусда узоқ излаганидан кейин бир римлик аскарда кўрибди, у ёпинчиқни хочга михлангандан сўнг.. шундан сўнг ошиқ ўйинида ютиб олган экан.

Мария тасдиқлаб бош қимирлатди.

– Павел ёпинчиқни менга бир неча йил аввал қайтарди. Бир томонида Исони хочга осишларидан олдин урганларидаги қон доғлари бор эди, мен уларга қарай олмаганим учун кўп вақт ишқорли сувга ботириб қўйдим.

Хафид гўхтамасдан кийимни силар эди.

– Қандай моҳирона иш! Қаранг, ранги оқармаган, мато четининг фақат бир томони титилган, бу ҳам эллик йилдан кейин! Ҳайратланарли!

– Исо уни ҳар сафар кўп одамлар олдида чиқиши керак бўлганида кияр эди. У дуоларидан кейин ҳар қандай вазиятдан чиқиб кетиши учун фақат елкасидаги шу қизил ёпинчиқ унга дадиллик берар экан. Сен аввалги кеча мени совуқ кутиб олишди дегандинг-ку?

Хафид кийимни тахлади ва уни Марияга узатди.

– Мен бунчалик бебаҳо кийимни ололмайман. Уни қандайдир катта шаҳарда диндорлар сизиниши учун илиб қўйиш керак, уни ўз елкамга ёпиб юришга лойиқ эмасман.

– Илтимос, – ўзининг кичик қўлини Хафиднинг қўлига қўйиб деди Мария. – Уни ол... Уни кийиб юр. Мен Исога болалигида унга бошқа бир кичик йигит туғилган чоғида совуқдан асраш учун кийим олиб келганлиги ҳақида тез-тез ҳикоя қилиб берардим. Бу муҳаббатнинг ҳақиқий маъносини тушунишга ўргатишнинг энг яхши усули, ўзингда борини, эвазига мукофот кутмасдан бошқа бировга ёрдам беришинг учун бера олиш. Бу сабоқни сен туфайли у яхши уқиб олди. Сен, буюк савдогар, оддий та-

Бешинчи боб

Мариянинг уйидан чиқиб, икковлон жим, ҳар бири ўз хаёлига чўмганча кетишарди. Улар асосий йўлга етиб келганларида Сергиус тўхтади-да, дўстига ўгирилиб қаради.

– Бугун мен билан бирга бориш таклифини рад этмаганинг учун сендан бағоят миннатдорман.

– Бу ҳақда гапирмайлик, – эътироз билдирди Буюк савдогар ва Исоники Бешинчиги ётган халтани баланд кўтарди. – Мен сендан миннатдор бўлишим керак.

– Чарчадингми?

Хафид бошини қимирлатди.

– Сени тез қайтишингни кутишаяптими?

– Йўқ. Мен Эрасмусга эҳтимол кун бўйи бўлмайман деб айтганман.

Қазір улар Гален билан охирги чиқишлардан кейинги фойдани җисоблаш билан банддирлар.

Сергиус ўтирилиб, ўнг томонда йўлнинг кескин тепага қараб кетган дўнгликни кўрсатди.

– Менга айтишларича, бу тепалик Назаретдаги энг баланд тепаликдир. Энг тепасидаги катта анжир дарахтини кўраяпсанми?

Хафид қуёшдан кўзларини иккала қўллари билан ёпиб олди.

– Ҳа.

– Нима деб ўйлайсан, менинг ёрдамимда кексайган жуссанг қадимги тепаликка чиқишга қодирмижан?

– Римлик ҳарбий руҳни ҳақиқатан ҳам йўқотиб бўлмас экан, — мингиллаб қўйди Хафид. – Агар бу тепаликка чиқа олсанг, ишонаманки, мен ҳам унинг уддасидан чиқаман... кимнингдир ёрдами сиз. Мен фақат қуш қўнмас ва қиррали тошлар орасидан, Дамашқда катта дарахтзорларим бўла туриб, қандайдир ночор анжир дарахтининг тагида ўтириш учун нега тепаликка чиқиш кераклигини тушунмаяпман.

Сергиус кулумсираб қўйди.

– Ундай эмас, буюк савдогар. Кеча Марияни кўргани боргандим, у қудуқнинг ёнигача мени кузатди-да, шу жойга келганимизда, якка турган дарахтга назар ташлади ва Исо ёшлик пайтидан бошлаб, ёлғиз қолишни истаганида, ўша ерга кўтарилишини айтди. Кўраяпсанми, ўнг томонда тепаликка олиб борадиган ёлғизоёқ йўл бор экан. Мен кечанинг ўзидаёқ

ундан кўтарилардим, аммо Мария мени кўзатган пайтида қуёш ботаётган эди, ҳам сенинг нутқингни ўтказиб юборгим келмади. У ерга ҳозир мен билан кўтарила олмайсанми? Ўйлайманки, тепаликдан кўринган манзарани томоша қилиш учун уринсанг арзийди.

– Кетдик, – бақирди Хафид ва елкаси оша терили халтани ташлаб олиб, Сергиуснинг ортидан юрди.

Ниҳоят, тепалик чўққисига чиққанларида, иккаласи қора терга ботиб, огир нафас олишарди, унда ягона анжир дарахти ва пўпанак, у ер-бу ерни кулранг тоғ жинслари билан қопланган эди. Хафид елкасидан юкени олиб дарахтга суяб қўйди ва чарчаган огир танасини Сергиусга суяди.

Уларнинг оёқлари остида, узоқда, пастда Назарет шаҳарчаси турарди — тартибсиз оқ уйчалар, яшил ўтлоқлар ва тўқ жигарранг боғлар кўринарди. Тор йўл пастликни гўё иккига — жануб томондан Қуддусга, шимолдан эса Дамашққа бўлган эди. Сергиус қудуқнинг ҳамма ёпишган майда гуруҳ шаклларни кўрсатганида, Хафид бошини қимирлатиб, кулиб қўйди.

Ғарб томонда Кармил тоғи қад кўтариб турарди, орқасидан Ўрта денгиз сувларидан кўтарилаётган туман кўринарди. Ҳар томондан кўринаётган манзарага: Ездрилон водийси, Фавор тоғлари, Самара дўнгликлари ва туманли Гевал тоғларига икковлари огизларини очиб, анграйиб қарашарди. Шарқда Галилей денгизи, узоқ жануброқда яшил Йордан во-

дийси, худди кўз ўнгларида бўёқлар ўзгараётганидек. Бошларининг тепасида, енгил шамол қадимги анжир даражтининг катта барглари билан шовқин соларди, бегубор ёрқин зангори осмонда узоқ- узоқларда, ўзининг ҳаракатсиз қанотларини кенг ёзганча, Бургут аста парвоз қиларди.

Хафид, бу ерда, тепаликда ҳукм сураётган ёқимли жимликни биринчи бўлиб бузди. Аммо овози чўзиқ, худди акс садо бериб таралди.

– Мен ер юзида кўп йиллар яшадим, аммо оламнинг елиб-югуришларидан аввал бу тепада бўлишга муяссар бўлмагандим. Исо кўпинча нега бу ерга келишини тушуниш қийин эмас. Тепата кўтарилгач, ҳамма гам-ташвишларинини у ерда, пастда қолдирасан, – деди у қўли билан шаҳарни кўрсатиб, – ва агар Худо бор бўлса, бу ердан у билан мулоқот қилиш анча осон.

Сергиус қўли билан уфқда қад кўтариб турган, узоқ шимол томонга, Ермон тоғларининг қорли чўққилари йўналишини кўрсатди, унгача йўл юрилганида бор-йўғи икки кун кетади.

– Бир гал Худо Исо билан ўша баланд тоғда гаплашган.

– Ермондами? Сенда исботи борми?

– Унинг энг яқин муридларидан учтаси гувоҳи бўлган.

– Худо нима дебди?

– У мен учун севимли, гапларига қулоқ солинглар.

– Шунинг ўзимми?

– Шунинг ўзи етиб ортади, – деди жилмайиб Сергиус.

– Сен унинг энг яқин учта муриди гувоҳлигига ишонасанми?

– Шунчалик ишонаманки, Худонинг овозини эшитган жойда, муридлари гувоҳлик берган бу гоғда ҳатто уй қурдим. Яхшигина озиқ-овқат жамгариб, йил бўйи уйга қараб турадиган одам ёлладим, ҳар ёзда жуда бўлмаганда у ерда икки ҳафтани ўтказаман. Тинчлик ва хотиржамлик маконига бир неча бор сени таклиф қилмоқчи бўлдим, аммо Лишани йўқотганингдан сўнг тарки дунё қилдинг, мен сени безовта қилгим келмади. Агар менинг таклифимга кўнсанг ва мени кўришга у ерга борсанг, менга зўр илтифот кўрсатган бўласан. Ўзинг билан Эрасмусни ҳам ол. Ўша эҳтиром қилинган жойда истаганингча яша. Биз хайрлашишимиздан аввал, мен сенга ўша тинч бошпанамни осон топишинг учун харита чизиб бераман. Дамашқдаги қасрингдан унгача бир кунликдан камроқ йўл.

– Сен билан ҳам Худо ўша тепалиқда гаплашганми?

– Йўқ, аммо мен одағда у билан ўша ердалигимда гаплашаман.

Хафид хўрсинди ва бошини қимирлатди, Исонинг кийими ётган тери халтани баланд кўтарди ва:

– Шундай тўлқинли ва чексиз эътиқодинг билан Сергиус, ёпинчиққа сен эгалик қилишинг керак, мен эмас, – деди.

Олтинчи боб

Йирик ёрқин қизил тилла ҳарфларда ёзилган “Муваффақият карвони” Рим марказидан узоқ бўлмаган очиқ яйловда жойлашди. Унинг ўн иккита аравасида лотин, юнон ва яҳудий тилларида шу сўзлар ёзилган эди. Аравалар атрофидаги кўплаб чодирлардан энг каттасининг ичида Хафид, Эрасмус ва Гален бирга қадаҳни кўтараётган эди.

– Бизнинг буюк ғалабамиз учун, – мағрурлик билан ҳайқирди у.

– Ҳа, бу унутилмас кеча бўлди, – хўрсинди Эрасмус.

Ўша куни кечқурун илгарироқ, минбар атрофидаги деворларда икки юздан ортиқ машъал ёритиб турган, ўз вақтида Август қурдиртирган Помпей театрида Хафид Римда мисли кўрилмаган, саккиз юз кишидан ортиқ

аудитория олдида илҳомбахш сўзлари билан мурожаат қиларди. Ҳар чиқишида, кўп йиллар илгари Назаретга борганидан бери, Исонинг қизил ёпинчигини кийиб, деярли бир соатли нутқининг охирги сўзларидан кейинги кўтарилган гулдурос қарсақларни қувонч билан тингларди.

Буюк савдогар ўз қадаҳидаги майдан ичди ва деди:

– Гален, мени бошқа нотиклар каби кундуз кунлари эмас, кечалари нутқ сўзлашимга кўндирганинг учун сенга миннатдорлик билдираман. Биз мурожаат қилаётган одамларнинг кўпчилиги — шаҳарнинг оддий савдогарлари ва камбагал меҳнаткашлардан иборат, улар бизни тинглашга бошқа вақт топа олмайдилар. Кўпчилиги умриларида ҳеч қачон нотиклар нутқини эшитмаганликларини тан олаяптилар.

– Жаноб, бу кеча жуда ажойибсан, – жавоб берди Гален, – сен айтган ҳар бир сўз она тилимиздагидай янгради.

– Сендан миннатдорман. Мени фақат Сергиус Павел тингламаганидан хафаман, энди у давлат хизматидан бўшаб, бу ерга, Римга қайтгач, бу кеча қувончли лаҳзаларимизда биз билан бирга бўлишини орзу қилардим; аммо Худодан дардига шифо беришини тилайман. Мен унга бизнинг катта муваффақиятимиз ҳақида кичкинагина хабар юбораман, бу унга катта қувонч багишлайди. Агар унинг менга ўн беш йил илгари берган оқилона маслаҳати бўлмаса, биз бу ерда бўлмасдик ва мен аллақачон

оилавий дахмам изда, ази зим Лишанинг ёнида бўлардим.

Гален тасдиқлаб бош қимирлатди.

– Менинг ҳали биринчи кунларимиз ёдимда, бизда биттагина арава бор эди. Энди бизнинг карвонимиз миқдори деярли савдогарлик фаолиятининг гуркираган пайтда талаб қилинган даражага етди. Аравалардан ташқари ўн олти сарбон, саккизта отлиқ қуроолланган соқчилар, икки ошпаз, бир талай ёрдамчилар ва шаҳардан-шаҳарга кўчиб юришимиз учун қирқдан ошиқ отларимиз бор. Афинадан бу ерга молмулкимиз ва ҳайвонларимизни жўнатишимизга керак бўлган ўнта кемамиз флотилияси тўғрисида гапирмаса ҳам бўлади. Биз сенинг номанг билан оддий одамлардан бунинг учун ҳақ талаб қилмасдан бутун дунёни айланиб чиқдик — Александрия, Мемфис, Қуддус, Вавилион, Боғдод, Ниневия, Алеппо, Одесса, Антиохия, Эфес, Смирна, Спарта, Афина каби юзлаб йирик шаҳарлар, мана энди дунё пойтахти — Римгача. Одамлар қандай гулдурас қарсақлар билан сени кутиб олишларини эшитганимда, мен сенинг сўзларинг минглаб одамлар ҳаёти мазмунини ўзгартиришини биламан.

Шунда Эрасмус деди:

– Тўғрида, жожамнинг Назаретдаги Сергиус Павел билан тасодифан учрашувига ўн беш йил ўтиб кетганига умуман ишонгим келмайди.

– Тасодифий учрашув деб ўйламайман, — эътироз билдирди Хафид. — Менинг учун бу

Худонинг мен билан шахмат партиясини ўйнаётганига яна бир мисол, бундай намуналар ҳаётимда оз бўлмаган. Вақти-вақти билан У бизнинг ҳаётимизга аралашиб, ҳар биримизга шундай “тасодиф”ларни уюштиради. Сўнг У юришига жавоб қайтаришимизни кутиб туради. Баъзилар ўзи учун истиқболли келажакни яратишади, бошқалари газаб ва умидсизлик билан жавоб беришади. Умуман ҳаракатсизлар ҳам учраб туради. Булар — тирик мурдалар, бизларнинг орамизда кунларини шикоят қилиб, йиғлаб ўтказадиганлар, ҳаётини яхши томонга ўзгартиришга ҳеч қачон ҳаракат қилмайдиганлар жуда кўп. Мана нима учун ўз чиқишларимда камбагал-бечоралар, бошпанасизларга қийинчиликларга қандай дош бериш кераклигини ўргатаман, Худо бизни синаётганини бу заҳматкаш одамларга доим эслатаман, У бизни голиб бўлишимизни иштайди. Мен уларни голиб бўлишга ўргатишга ҳаракат қиламан ва мен учун шаҳарга йиллар ўтгач қайтиб келганимда, менинг сўзларимни эшитиб, жиддий қабул қилиб, муваффақиятга эришадиганларни кўришдан яхшироқ мукофот йўқ.

– Ҳозирча, – деди Эрасмус қатъиятсизлик билан, – император ўзини Худо деб ўйлаб, ўзининг қасрида фуқароларининг тақдирини ўзи ҳал қилишига ишонади, биз Рим ерларида бегонамиз. Бугун омма орасида Хафид айтган сўзлардан халқнинг ғалаёнига сабаб бўлувчи сўзларни қидирувчилар бор эканлигига ишончингиз комил бўлсин. Худди Исонинг давомчилари айтган диний қасидалар келажакдаги

— Қизиқ, — деди жилмайиб Хафид, — мен чиқиш қилганимда кийган ёпинчиқ Исоники эканини билганида Нерон нима қилган бўларди?

— Илгимос, хошам, — ёлвориб айтди Эрасмус, — бу бизнинг кичик сиримиз бўлиб қолсин.

Катта чодир олдида турган соқчи кираверишда пайдо бўлиб, кимдир Хафидни сўраётганлигини айтди.

— Кира қолсин! — деди Хафид яна қадаҳларни тўлдирар экан.

Меҳмон тўқ кўк рангли ергача тегадиган туника кийиб, Белини тасма билан боғлаб олган эди. Унинг узун каштан рангли сочларига оқ оралаган, қорайган юзларини чуқур ажин босганди. У гапирганида овози кучли ва ёқимли эканлиги билинди.

— Сенга тинчлик ва омонлик тилайман. Менинг исмим Лука, мен Тарсдан, дунёнинг энг буюк савдогарининг эски дўсти Павелдан нома олиб келдим.

Хафид сакраб турди.

— Павел шу ердами, Римдами?

— У Преторияда, қамоқда, судни кутиб ётибди.

— Бўлиши мумкин эмас, — бақириб юборди Хафид. — Яқинда ундан келган хат яхши хабарлардан иборат эди, Кесария ва Римдаги узоқ азобли тутқунликдан далиллар етишмагани учун ниҳоят қўйиб юборганларини хабар қилувди.

— Уни яна қўлга олишди, бу сафар худди Павел Исо — шоҳ эканини таъкидлаётганини эшитган гувоҳлар борлигини айтишди. Рим қон унига кўра, бошқа ҳукуматни тан олиш ўлим жазоси билан жазоланади.

— Мен бирор нарсада ёрдам бера оламанми? — сўради Хафид. — Илтимос, айт менга.

— Уни яна қўлга олишганидан бери Павел ҳаётга бўлган иродасини йўқотиб қўйгандек. Кўпчилик дўст ва давомчилари уни тарк этишди. У зиндонда сукут сақлаб, фақат нон увоқлари билан овқатланиб ўтирибди. Унинг саломатлигидан хавотирда эдим. Аммо эрталаб мен унга Аппиева йўли бўйида сенинг Помпей театрида чиқишинг ҳақидаги эълон ёзилган бир эн мато осиглиқ турганини айтдим. Сенинг номингги эшитиши билан у бир неча йилдан бери мен билган одамимга айланди. У сенга ўз муҳаббатини йўллайди, муҳтарам савдогар, сенинг Римга келишингни қувватлайди ва зиндонга уни кўришга боришингни ёлвориб сўраяпти. Павелнинг суди бўлиши ҳақида ҳеч қандай маълумот йўқлиги боис, мен умид қиламанки, сен уни яқинда кўрасан.

Хатларимда эса сенинг олдингда умрбод қарздор эканимни ифодалай олмадим. Шундай шароитларда учрашганимиздан мен афсусданман, аммо Худога шукур, сен келдинг. Йиллар сенга меҳрибонлик қилибди, буни таъкидлашдан бахтиёрман.

Энди Хафид, Павелнинг озиб кетган юзини, осилган қошлари остидаги катта кўзлари ва чандиқли кенг пешанасини аниқ кўра бошлади. Унинг ёпишган ва таралмаган сочлари, ёноқлари, киртайган кўзларига тушиб турарди, жулдур жанда эса совуқдан заиф ҳимоя қилар эди. Павел Хафидга қўрқиб кетган бола онасига ёпишиб олгандек осилиб олди. Ниҳоят Лука бўялмаган пастгина столга ишора қилди.

— Ўтиринглар, — давом этди у, — келинглар, ўтириб гаплашайлик.

Павел қайта таклифга муҳтож эмасди. Ташриф буюрганларнинг фақат бир нечта саволларига жавоб бериб, у анча олдин Дамашққа кетаётганда йўлда ажиб ҳиссиёт пайдо бўлган ва ўшандан буён ҳаётини бутунлай ўзгартириб юборганини узоқ гапирди. У ўзининг Хафид ёнига борганини ва совга сифатида ўрамларни олгани, оламнинг йирик шаҳарларига сафарларини эслади, Мальта ороллари яқинида кема ҳалокатга учрагани унинг ўлимига сабаб бўлишига оз қолгани, озгина маблағ билан Фаластиндан ташқарида Худонинг сўзларини етказиш учун ўзининг тўхтовсиз ҳаракатлари ҳақида гапирди. Овози борган сари куч олаверди, аммо бирданига узилиб қолди ва у ҳаддидан ошганини сезиб қолди, айбдорона жилмайиб, узра сўради.

дим. Охирги ўн йил ичида юзта, балки мингта нусхалари тайёрланиб, бутун оламга тарқалиб кетди... Қуддусдан тортиб Римгача.

Хафид иккала қўлини чўзиб Павелнинг чигал бўлиб кетган сочларини силади.

— Сен кўринадиган чегаралардан узоқларда сафар қилдинг, буюк хабарчи. Бундай жирканч каламуш тутадиган қопқон ўрнига, одамзот сенга олтин ёки кумуш қаср билан ҳақ тўлаши керак эди. Менинг юрагим огрияпти ва ўзимни жуда ожиз сезаяпман. Сени нима кутаяпти?

Павел қўлларини ориқ, очиқ кўкраги устига қовуштирди. Унинг овози хотиржам эшитилди.

— Куним битганга ўхшайди. Мен тайёрман. Мен муносиб равишда курашдим ва ўз йўлимни охиригача етказдим. Мана Лука, менинг содиқ иттифоқчим ва дўстим узоқ йиллар давомида ва ниҳоят авлодлар учун мендан билиб олган ҳамма нарсаларни ёзиб олишга рози бўлди. Бу кунт талаб қиладиган меҳнатга у кўплаб ойлар сарфлади ва деярли тугатди, менинг хабарим мендан кўп яшайди деган умидим бор. Сен эса Хафид, сен ўз олтин фикрларингни, муваффақият тамойилларингни келгуси авлодлар ҳам фойда олишлари учун қўлёзма қилдингми?

— Йўқ, ҳозирча йўқ.

— Сен буни қилишинг керак... ва тезроқ. Худо бизни қайси кун, қайси соатда ёнига чақириб олиши қоронғи. Сен гўрингга бахт ва тараққиёт сирларини олиб кетишинг олам учун катта йўқотиш бўларди. Менга бу иш билан шугулланишни тезроқ бошлашга ваъда бер.

Еттинчи боб

Эрасмус худди уни биров ургандек сесканиб кетди.

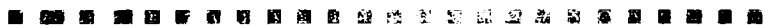
— Үзимнинг вазмин қулоқларимга ишонмайман, хоҷам.

Хафиднинг овози унинг чарчаганидан далолат берарди.

— Мен бу даҳшатли эътибори роза совуқ эканлигини, Павелнинг эътибори кийим камлиги учун унга ёпинчиқни ўргатаётгани эътибори.

— Ахир сен бу йиллар давомида, камида саккиз юз марта Исонинг эски, титилиб кетган кийимида нутқ сўзлаган эдинг. Неча бор сенадан ёпинчиқ руҳингни кўтаришини ва ишонч бағишлашини эшитган эдим. Агар уни сенинг кейинги нутқ сўзлашинггача олиб келишмаса нима бўларкин?

Хафид кўзларини юмиб жавоб берди:

– Ҳа. Таклифномани учаламизга кеча, сен Лука билан қамоққа кетганингдан кейин олиб келишди.

– Шундай экан овқат пайтида сен ҳаммасини билиб оласан, унгача бир неча соат сабр қилиб тур.

Ишдан четлашган ноибнинг вилласи Тибрининг жанубий қиргогида тепаликлар орасида жойлашган эди ва у Кипрдаги қасрига ўхшаш катта бўлмаса-да, лекин унинг кенг овқатланиш хонаси Рим аристократларининг севимли жойига айланиб улгурган эди. Унинг деворлари садафдан нақш солиб безатилган, шойи билан қопланган шифтида юзлаб тешиклар қилинган, уларга ҳар куни янги узилган гулларни қадашар эди. Хонанинг девори ёқалаб Рим императорларининг мрамор ҳайкаллари қўйиб чиқилган, ўртада эса катта бронзадан тайёрланган фил суяги ва олтиндан нақш бериб безатилган стол турарди.

Тушлиқда фақат тўртта меҳмон қатнашди ва ҳаммалари улкан столнинг бир чеккасида, ҳар тарафида Сергиус Павел ва хотинига рўпара қилиб иккитадан ўтиришди. Хотини Корнелия қирқ ёшлар атрофидаги аёл кўп табассум қилар, аммо овқат пайтида кам гапирар эди. Хафид, Эрасмус ва Галендан ташқари яна Сенека — машҳур шоир, ҳуқуқшунос ва нотик, эссечи, яқин ўтмишда қиёси йўқ ноиб, консул ва Сергиуснинг ёнига, тўрт йил муқаддам қўшни ўлкага кўчиб келмагунича Нерон қўлида бошқарувчи эди. Овқат кетидан бошқаси алмашарди, у эса номига қўл те-

гизарди ва зўрга нафас олишига қараб Хафид ҳамдардлик билдирди, Сенека анча йиллардан бери астма билан оғриганини ва энди ҳар сафар нафас олганида ўлишни ўрганаётганини айтди.

Хафид Сенекага иқроп бўлди:

– Мен сенинг кўп ишларингни ўқидим ва сен билаи бир хонада ўтириш мен учун буюк шараф.

Сенеканинг рангпар юзлари қизарди.

– Сен менга жуда меҳрибонсан, буюк савдогар, қандай бўлмасин ноибга, менга сени кўриш имкониятини бергани учун миннатдор бўлишим керак. Олдин савдо соҳасида, энди эса нотиқлик санъатида амалга ошираётган ишларингни ўн йиллар ҳайратланиб кузатдим, ҳеч қачон йўлларимиз кесишади, деб орзу ҳам қилмасдим. Бир-биридан жуда узоқ икки соҳанинг энг чўққисигача етмоқ — камёб ҳодиса ва у билан сени қутлайман. Кеча кечқурун сенинг илҳомбахш нутқингни қизиқиш билан тингладим. Мен сенинг ҳаётий фалсафанг тарафдориман.

– Сендан миннатдорман.

Сенека қўлини кўтарди ва бошини қимирлатди.

– Ҳаммадан нутқинг бошида ҳаётда сен ҳали кўп нарсани ўрганишинг кераклиги, ўзинг бу чексиз оламнинг кичик бир қисми эканингни тан олган ҳақиқатинг мени лол қолдирди. Ўзининг беқиёслигидан шишган, донишманд деб аталмиш кимсалар биз фақат соатдаги сония миллиари эканлигимизни асло тан олмайдилар.

Бундай муваффақиятга эришган одам учун бу гаройиб иқрордир.

– Мен фақат чин гапирдим, – жавоб берди Хафид. – Сени Рим ишларига бошқа яқин қўймаётганлари ростми?

Сенека мийигида кулиб қўйди.

– Узоқ йиллар давомида махлуқни одамга айлантирмоқчи бўлдим, аммо тўлиқ таназзулга учрадим. Бир неча йиллар илгари ўз мол-мулкимнинг кўп қисмини Неронга ишдан кетиш эвазига берган эдим. Энди ўз кунларимни хотиржам фикр юритиб, токи бефаҳм императоримиз мени ҳатто қариган чоғимда ҳам унга хавф солишим ва ўлишим керак деб қарор чиқармагунича, миямга келганларни қоғозга туширишга ҳаракат қиляпман.

Хафид ўз қадаҳини кўтарди.

– Биз ҳали кўп нарсаларни сендан ўрганишимиз керак. Сенинг умринг яна эллик йилларга узайсин!

– Хафид, мен энди сендан сўрасам бўладими? — майдан бир қултум ичиб, унга мурожат қилди Сенека. – Сенга ўсмирлик пайтингда совға қилинган гаройиб ўнта ўрамдаги доноликлар туфайли шундай буюк муваффақиятга эришганинг тўғрими? Эртанги кун болалари тўғрисида қайғурдингми? Бу ўз муваффақиятларинг доно тамойилларини ёзиб қўйдингми ёки уларга мос равишда ҳаёт кечиришни насиҳат қилдингми? Гарчи Нероннинг болтаси бошинг узра менинг бошимда турганидек турган бўлмасанда, муқаррар равишда охирги нафа-

— Унинг устидаги қизил ёпинчиқ-чи? —
Эрасмус савол берди ва Хафиднинг жаҳддор
қарашини кўриб, ўз гапидан пушаймон бўлди.

Лука кўз ёшларини сидириб ташлади.

— Фақатгина унинг.. унинг қопда жасади.
Қайгудан мен кийим тўғрисида сўрамабман
ҳам. Қўрқаманки, у йўқолган.

Хафид турди ва қўлини секин Луканинг ел-
касига қўйди. Унинг сўзлари ҳаммага қаратил-
ган эди.

— Келинлар унинг ҳақиқага кўпроқ дуо ўқий-
миз, аммо аччиқ кўз ёшларини бизнинг қадр-
дон дўстимиз Павел устидан тўкмаймиз. Ҳозир
у шундай жойдаки, бу жойни ҳеч биримизга
раво кўрмайди.

— Ажабланишдан тўхтамайман, — гапириб
юборди Сенека, — Исонинг издошлари ўлим-
ни қўрқмасдан кутиб олишди. Даҳшатли қатла-
лар — цирк майдонида, жаллоднинг қиличи
остида, ҳатто хочда. Исонинг жасадини унинг
издошлари қабрдан ковлаб олганларини, сўнг
уни бекитиб қўйиб, қайта тирилишини эъ-
лон қилишганини неча йилдан бери эшитаман.
Ўтган ҳафта бу ерда, Римда Пётр исмли Исо-
нинг энг яқин издошига. агар Исо ўлганидан
кейин қайта тирилмаслигини тан олса, ҳаёти-
ни сақлаб қолишларига ваъда беришган. Мен-
га айтишларича, Пётрни ўзининг илтимосига
кўра, Исодан бошқача бўлиши учун оёгини
осмондан қилиб хочлашган. Пётр Исонинг жа-
садини қабрдан олишганини биларди, шунга
қарамасдан ёлгон сўзлаб, ўлимни афзал бил-
ди. Энди бўлса, Павел ҳам ўз ҳаётини берди.

Тушунмаяпман! Тушуна олмаяпман! Бу ерда ҳаммаси жуда чалкашиб кетган, мен нима деб ўйлашни ҳам билмайман. Аммо бир нарсани биламан — ёшроқ бўлганимда, бутун ҳаётим олдинда бўлганида, мен Исо исмли одам ва унинг таълимоти ҳақида кўпроқ нарсани билишга ҳаракат қилардим.

– Буни бажаришга ҳеч қачон кеч бўлмайди, Сенека, – деди Сергиус. – Биз сени қулоч очиб кутиб олардик.

– Биз? Наҳотки кўринарли Рим арбоби, Кипрдаги кўп йиллик ноиб Римнинг Худоларидан юз ўгирган бўлса?

– Тўғри.

Сенека ишонқирамай бошини қимирлатди ва Хафидга ўгирилди.

– Сен нима дейсан, эй буюк савдогар? Кимнинг олдида сен бош эгасан?

– Қачонлардир ҳеч кимнинг, Цезар ҳам истисно эмас. Аммо бир кун, бир неча йил олдин Исонинг онаси Марияни кўрганимиздан кейин биз Сергиус Павел билан биргаликда кичкина шаҳарча Назарет яқинидаги энг баланд тепаликка кўтарилдик. Ана ўша ердан, осмонга шу қадар яқин тепаликда ўтириб мен бирдан нига тушуниб етдимки, мени умрим давомида қўллаб турган, йўналтирган эътиқод-изланишларим мантиқий хулосасини топди. Мен Мариядан олган халтамда қизил ёпинчиқ ва яна бир бечора ҳаворийдан ўзга бир нарса борлигига ҳеч қачон шубҳаланган эмасман. Менинг қўлимда, кўп йиллар мобайнида совуқдан

Исонинг танасини асраган кийим турганига ишончим комил эди.

Сергиус Павел энгашди ва буюк савдогарнинг юзидан ўлди. Бир огиз сўз айтилмади.

Кейинчалик, Хафид, Гален, Лука ва Эрасмус карвон ёнига қайтаётганларида Эрасмус хожасига энгашиб сўради:

– Бизларга нима бўлади? Энди биз қаерга жўнаймиз?

– Биз Дамашққа қайтамыз, – жавоб берди Хафид, – ҳамма гайёргарликни тугатиб, биз карвонни тарқатиб юборамиз. Мен ўз кутубхонамда ёлғиз, токи Худо қўйиб юбормагунича қолмоқчиман, яна менга оддий туя сарбони бўлганимда тортиқ қилинган ўнта ўрамдаги бахт ва тараққиёт тамойилларини ёзиб қолдираман.

– Кейин-чи?.. – тинч қўймай сўради Эрасмус.

– Кейин мен сенга ўрам нусхаларини дунёнинг ҳамма бурчакларига тарқатишга ёрдамлашаман. Шунда мени тинглашга келган минглар ўрнига миллионлаб одамлар овозимни эшитишади.

– Мен учун сенинг буюк ишингда ёрдам бериш катта шараф бўлар эди, – деди Лука. – Менинг ҳуснихатим бенуқсон ва мен бажонидил пергаментга сенинг сўзларингни тушириб ёзаман.

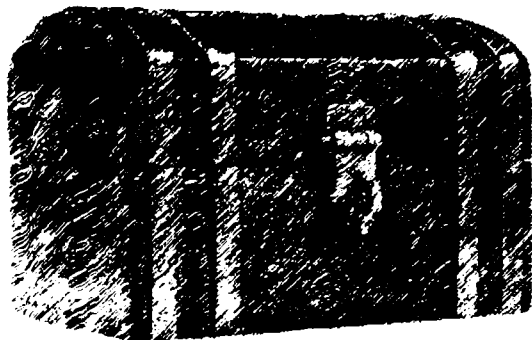
– Эскулап (шифокор), сенинг муҳимроқ вазифанг бор. Павел сўраган ишни қил. Сен унинг ҳаёти, сафарлари, бошидан кечирганлари ва Исонинг ҳаёти хусусидаги билганларинг-

кунлик ва Эрасмусга ўзингнинг илҳомбахш йўлланмаларингни тарқатишга изн берасан.

Хафид Эрасмусга қаради, аммо у жим туришда давом этарди. Унинг ўзи шу қарорга келиши керак эди. Сергиус Павел давом этди.

— Бу сенинг охириги имкониятинг, Хафид. Кейинги йил Стефан ўз оиласи билан балки бутунлай уйга кўчиб келар. Шунинг учун илтимос қиламан, ҳозир ўша жойга бор!

Саккизинчи боб

Хафид Римдан карвоннинг жўнаб кетишидан аввал, Луканинг йўлбошловчилик хизматидан фойдаланиб, қўшни Аргилат китоб савдоси тармоғини айланиб чиқди. Энг зарур нарсаларни: Мисрдан келтирилган бир неча бутилка энг сифатли сиёҳ, бир неча тоза эчки терисини офтобда қуритиб тайёрланган пергамент қоғоз ўрамлари, роз патларидан бир неча қутиларни олиш учун анча соат вақт кетди. Карвон ёнига қайтмоқчи бўлганларида кун ярмидан оған эди, энди элик қадам босар-босмас, Хафид бирданига тўхтаб, қўли билан очик китоб растаси ёнида ерда ётган, вақт ўтиши билан қорайиб кетган, тирналган кедр дарахтидан тайёрланган сандиқчани кўрсатди.

ерда таъбингга қараб истаганингча сандиқчаларни арзон нархда олишинг мумкин.

— Лука, мен сенинг гамхўрлигингни қадрлайман, аммо Бу сандиқча — айнан менга кераклиги. Ўзимнинг қари кўзларимга ишонгим келмайди-ку, аммо унинг кўриниши ўнта ўрам турган айнан олтмиш йилдан ошиқ илгари мен сарбонлик пайтимда олганга ўхшайди.

Луканинг юзларида сирли табассум пайдо бўлди.

— У ўша сандиқчага ўхшаши учун етарли даражада эски ва тўзгиган.

Хафид сотувчига пул тўлади ва Лукага мурожаат қилиб деди:

— Сандиқчани айнан ҳозир топиб олишим шунчаки тасодиф эмас, Худо мен билан худди яна шахмат партиясини ўйнапти, бу яхши аломат. Энди мен ишимни тугатгач, ўрамларни қаерга қўйишни биламан.

Икки ҳафта ўтди ва “Муваффақият карвони” ниҳоят Сидон портига кириб келди, бир кун ўтгач улардан бири шарққа — Дамашққа, бошқаси эса — Ермон тоғига борадиган йўллар кесишган ерга етиб келдилар.

Хафид унга ва ҳамроҳларига дунё бўйлаб сафар қилиш учун хизмат қилган катта аравадан тушди. Орқасида ёзув ашёлари, кийим-кечак ва озиқ-овқат ортилган кичик арава турарди. Уни бошқараётган киши Хафиднинг ёнига келди-да, қамчисини бериб, “Ҳаммаси жойида, хошам”, деди. Эрасмус ва Гален ҳам хўжайиннинг ёнига келишди. Хафид ҳисобчига ўтирилди ва деди:

кўринарди. У ўзининг икки айгирини югуртирмасдан, дўлана, эрмон, бодом ва йўл бўйлаб қад кўтарган сунбул, бинафша ва айиқтовонларнинг ифоридан нафас олиб, кўкрагини кериб, шошмай борарди. Бир соатлардан сал ўтиб, эллик қаричча тоғ жинсларидан иборат унча катта бўлмаган қўргонлар ва оқ тошнинг ёнидан ўтди ва энди жаритага биноан белгиланган жойга етгунича икки милча йўл қолган эди, холос.

Йўлнинг чап томонида олам худди ўз гўзаллигига мафтун этишга чақирарди. Узоқда Галилей денгизи ярқираб, товланиб турарди ва буюк савдогар денгиздан шарқ томонга — ўзига суюкли Дамашққа зўр бериб қаради. Аммо у томондаги чўлга қуюқ туман тушган эди. Унг томонида бошининг тепасида тоғ чўққиси кўринарди ва унга қараб, узоқдан қуёшда ярқираб, оқ чойшаб қоплаганидек кўринган қор, фақатгина тоғ оралиги ва тоғ камарларидагина бор эди.

Сергиус Павел битган жаританинг кўрсатишича, йўл бари бир қалин ўсган ёввойи арчазор орқасида бегона кўздан яширинган ноибнинг уйига олиб келарди.

Хафид яшил шохларнинг осилган жойидан ўтган заҳоти аравани тўхтатди. Узоқ бўлмаган ерда унинг рўпарасида ҳурпайган шохлари уй томига ётиб олган дарахтлар орасида Сергиуснинг уйи турарди. Ҳайвон терисидан кийим кийган, кенг ягринли эркак аравадан тушган Хафидни қизиқиб кузатарди. Қатъиятсизлик

дан пайсалга солиб турарди ва Хафид қўлини кўтаргач, бақирди:

– Адашиб қолдингми, мусофир?

– Ўйлашимча йўқ, сен Стефанмисан?

– Ҳа.

– Сенинг дўстинг ва валинеъматинг ўз саломини юборди ҳамда йўриқномали хат ҳам берди.

Стефан кичик пергаментни олиб муҳрни синдирди ва ёзилганни ўқишга шошилди. Сўнг Хафидга ҳурмат билан таъзим қилди-да деди:

– Хуш келибсан, жаноб. Сенинг юкингни уйга олиб киришга рухсат эт ва сени бу гаройиб уйда жойлашишингга ёрдам бераман.

Хафид ёш кишининг ўнг қўлини олди ва унинг қадоқли кафтига икки олтин танга қўйди.

– Мен сени уйингни тарк этишга мажбур этаётганимдан афсусдаман. Лекин Сергиуснинг, бу ердан унча узоқ бўлмаган ерда оиланг бор, деган гапи мени анча тинчлантирди.

Стефан тасдиқлаб бош ирғади-да, ҳозиргина қўлга киритган бойлигига ишонқирамай қараб турарди.

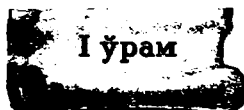
– Бу ёзда ота-онамни кўргани бормаганимга ўзимни неча бор койиётган эдим. Энди бу иш-ни қиладиган пайт келди.

Уй фақат тўрт хонадан иборат эди, аммо жудди Сергиуснинг қасри ва вилласида ҳис қилинган дид билан безатилган, жиҳозланган эди. Хафидга катта ёзув столи алоҳида қувонч бахш этди. Унга патлар, сиёҳ ва ўрамларни жойлаштирди. Римда олган эски сандиқчани эса

Эрталаб Бўлганида, Хафид енгил нонушта қилди ва очик ҳавога чиқди. Бир неча чуқур нафас олганидан сўнг айлана ҳосил қилган харсанглар ёнига кетди; у ерда чўкка тушди ва тиззасига ўтириб яна ёрдам сўраб тиловат қилди. Сўнг уйига қайтди, стол ёнига, чарм қопланган креслога яхшилаб ўрнашиб, тоза ўрамни очди ва перони қора сиёҳга ботириб ёза бошлади...

Кунига икки марта, эрталаб ва кечқурун, уйқудан олдин мен бу ўрамдаги сўзларни ўқийман. Кечқурун овоз чиқариб ўқишим керак. Етти кун давомида, шанба ҳам киради, кейинги ўрамга ўтгунича шундай қиламан. Шу тарзда, ўн ҳафта давомида мен янги ва яхши ҳаётнинг пойдеворини қураман. Агар мен бир ёки бир неча кундузги ўқишимни қолдириб юборсам, фойдаси бўлмаслигини биламан. Бу донишмандлигим туфайли мен эриша оладиган ҳаётдаги муваффақият — мақсадга эришиш йўлида бутун кучимни сарфлашга боғлиқ...

Тўққизинчи боб

Мен мағлублик учун эмас, муваффақият учун туғилганман.

Мен қийинчиликлар олдида маъюсона бош эгиб эмас, бошимни баланд кўтариб юришга туғилганман.

Мен йиглаб нолиш учун эмас, галаба таъмин билиш учун туғилганман.

Менга нима бўлди? Менинг орзуларим қаерга йўқолди? Истеъдодсизлар мақтовини ошириб юборгани каби, мен қачон манфаатпарастлик ёлғон мақтовларига ўралашиб қолдим?

Ҳеч ким одамни ўзи каби алдамайди. Қўрқоқ ўзини эҳтиёткорлигига ишонади, зиқна ўзини тежамкор деб ҳисоблайди. Ўзини алдашдан осон нарса йўқ. Истаган нарсага ишониш осон. Ҳаётимда мени ўзимдек ҳеч ким алдамаган.

Нима учун мен доим ўзимнинг камтаргина ютуқларимни, ҳаммасини енгил ҳазил ёки менинг муваффақиятсизлигимни иқтидорим етишмаганлиги ҳақидаги сўзлар пардаси билан ўраб ташлашга ҳаракат қиламан. Ҳаммадан ҳам ёмони ўзим ҳам ўша тушунтиришларимга ишонаман, кунларимни жон деб чақага сотиб, бундан ҳам баттар бўлиши мумкин эди, деб ўзимга таскин бераман. Бошқа бундай бўлмайди! Токи ўзимнинг ёвуз душманим

Ўзим эканини тушунмагунимча — ойнада ўз аксимни кўриш пайти келди. Ниҳоят сеҳрли он келди, менинг бириичи ўрамим ёрдамида хом хаёлларга берилиб кўзларимни қоплаган парда туша бошлади.

Энди мен оламда уч турли одамлар борлигини биламан. Биринчилари — ўз тажрибаларидан ўрганувчи — донишманд. Иккинчилари — бошқаларнинг тажрибаларини ўрганишади — бахтлилар. Учинчилари — ўзиникини ҳам, ўзганинг тажрибасини ҳам ўрганмайдиган тентаклар.

Мен тентак эмасман. Даҳшатли ачиниш қўлтиқтаёгини ва ўзимга нафратни бутунлай улоқтириб, бундан буён мен ўз оёқларимда тураман.

Энди мен ҳеч қачон ўзимга ачинмайман ва ўз қадримни ерга урмайман.

Ноумид кайфиятда йўл четида туриб, ёнимдан виқор билан ўтиб кетаётган бой ва омадли одамларга ҳасад билан қараб турган пайтимда қандай тентак эдим. Наҳотки уларга менда йўқ бўлган ғаройиб қобилият, ноёб ақл, қаҳрамонларнинг жасорати, ҳавас қилгудек мақсадга интилувчанлик берилган бўлса? Ёки меникидан фарқли ўлароқ қалблари муҳаббатга, юраклари ҳиссиётларга тўла бўлса? Йўқ! Худонинг арзанда бандалари йўқ. Биз ҳаммамиз бир хил лойдан қилинганмиз.

Мен энди англадимки, қайгулар фақат менинг ҳаётимгагина берилмаган. Ҳатто энг доно

ва ақллиларда ҳам бизнинг оламда омадсизлик ва қайғу йўллари учрайди, аммо улар мендан фарқли ўлароқ тиришмасалар хотиржамлик, ишсиз ором, аламсиз кулгу, курашсиз ғалаба бўлмаслигини биладилар, яшаётганимизда ҳар бир нарса учун ҳақ тўлаш нима эканлигини тушунадилар. Шундай вақтлар бўлганки, бу ҳақни мен бажонидил тўлаганман, аммо доимий кўнгил совиши ва мағлубият аввалига ишончимни заифлаштирган, сўнг эса жасоратимни — худди томчилаб тушган сув вақт ўтиши билан энг мустаҳкам тошни тешганидек. Энди буларнинг ҳаммаси ўзоқ ўтмишда қолди. Энди, йилларим чангга айлангунича, бошқаларнинг сояси ва ачинарли баҳоналар орқасида бекиниб юрадиган тирик мурда эмасман.

Энди мен ҳеч қачон ўзимга ачинмайман ва ўз қадримни ерга урмайман.

Энди мен сабр ва вақт, куч ва эҳтиросдан кўра кўпроқ нарсага қодирлигини биламан. Мен эришганларимнинг барчаси ва эришмоқчи бўлганларим бу — қадамма-қадам, бўлакма-бўлак, фикрма-фикр, секин, оғир, сабрли меҳнат туфайли, чумоли ини барпо бўлганидек пайдо бўлади.

Муваффақият тунда келса, кўпинча, тонг отиши билан кетиши мумкин. Энди мен узоқ муддатли бахтга тайёрман, нега деганда, мен ниҳоят буюк сирни англадим, йилларда яширинган сир менга қийинчилик билан келди. Муваффақиятсизлик — қандайдир маънода

муваффақиятга етакловчи тўғри йўлга, ҳар қандай ёлғонни фош этиш бизни ҳақиқатни қидиришимизга олиб боради, ҳар қандай янги тажриба бизга у ёки бу хатони англашимизга сабаб бўлади, агар биз тажрибамизга эътиборли бўлсак, хатоларни четлаб ўтамиз. Уни асло такрорламаймиз. Мен босиб ўтган йўлимда кўз ёши тўқдим, лекин вақтим беҳуда кетмади.

Энди мен ҳеч қачон ўзимга ачинмайман ва ўз қадримни ерга урмайман.

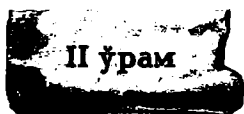
Эй Худо, сен менга марҳамат қилган ўйинда иштирок этаётганимдан ва ҳикматлар ўрамини айнан менга берганингдан миннатдорман. Мен ўзимнинг бутун ҳаётимни саёзликда ўтказишимга тўғри келади деб ўйлардим, аммо сувнинг ортга кетиши ва бостириб келиши борлигини ёдда тутишим керак.

Бундан кейин мен ўтмишимни эслаб йигламайман. У ҳеч қачон қайтиб келмайди. Унинг ўрнига ўрамдаги ҳикматлар ёрдамида мен ўзимнинг ҳозирги қўрқувсиз, иккиланишсиз ёки умид билан сирли келажак сари кетаяпман.

Мен Худонинг ўзига ўхшайдиган тимсолида яратилганман. Агар ҳаракат қилсам, мен эриша олмайдиган ҳеч бир нарса йўқ.

Энди мен ҳеч қачон ўзимга ачинмайман ва ўз қадримни ерга урмайман.

Ўнинчи боб

Мен энди бошқа одамман, аввалгидан яхшироқман.

Бу ўрамлар билан янги ҳаёт бошлаганимга атиги бир неча кун ўтди, лекин ҳаётимдан деярли йўқолиб кетган янги умиднинг улкан гаройиб ҳиссиёти мустаҳкамланаётганини ва юрагимнинг ўсаётганини сезаяпман.

Ниҳоят мен умидсизлик чангалидан озод бўлдим ва қалбимни миннатдорлик тўлдираяпти. Гарчи менинг лабларимда биринчи ўрам сўзлари ҳали совимаган бўлса ҳам фикран ўстганимни сездим ва ишончим комилки, бу яқинда оламнинг менга бўлган муносабатида акс этади. Энди мен буюк ҳақиқатни биламан. Олам тан оладиган ягона баҳо — биз ўзимизга қўйган баҳодир. Агарда биз ўзимизга паст назар билан қарасак, олам бунга қарши эмас. Агар биз қадримизни қанча юқори қўйсак, олам худди шундай тайёргарлик билан бизнинг баҳомизни қабул қилади.

Қўлимга шу бебаҳо ўрамларни тутқазганинг учун Сендан миннатдорман, эй Худо. Бу — ҳаётимдаги бурилиш палласи ва мен ўтмишда кўп марта қилганимдек, бу синовдан кетишим керак эмас ва хоҳламайман ҳам. Энди мен ҳар бир одам бу ҳаёт сафаридида муқаддас жойлар-

дан ўтишига сабаб у ўзининг илоҳиёт билан яқинлик борлигини ҳис қилиши учунлигини биламан; осмон худди бизга яқиндек ва у жойда бизларни йўлни кўрсатувчи фаришталар кутиб оладилар. Бу қурбонлик келтирадиган жой ва абадийт учрашадиган, инсоннинг ҳаёти синаладиган жой. Ўтмишдаги омадсизлигим деярли унутилди. Ҳатто оғриқ ва виждон азоби ҳам. Мен келажакда бахтли бўламан, агар мен бу ерда ва ниҳоят ғалаба тотини ҳис қилдим дея оладиган вақтгача яшай олсам, келажакда албатта, бахтли бўламан. Аммо аввалига мен омаднинг иккинчи қойдасини эслаб қолишим ва ҳаётга татбиқ этишим керак:

Энди ҳеч қачон тонгни эзгу режаларсиз кутиб олмайман.

Ўтмишда мен каттами, кичикми мақсадга эга бўлиш тентаклик, тентакликдан бошқа нарса эмас деб ўйлардим, ўзимнинг иқтидоримга бўлган ишончим шунчалик паст эди. Арзимас мақсадларнинг менга нима кераги бор, фақат ўзимнинг оддий иқтидоримни қониқтириш учунми? Бу оддий нарсалар нимани ўзгартиради? Шундай тарзда ҳар куни мен ҳаёт денгизида рулсиз ва компассиз қуёш ботгунича тирик қолишга умид қилиб ўзимни ўзгартиришга қулай фурсат ёки имконият кутаяпман, деган ёлғонга ўзимни ишонтираман. Бир сония ҳам ўзим келажакимнинг ўтмишимдан озгина бўлса ҳам фарқ қилишига амин эмасдим.

Кундан-кун оқим бўйлаб сузиш умуман қийин эмас эди. Алоҳида куч, билим ва интилиш талаб этилмасди. Кун, ҳафта ёки ойга режа тузиб, унга амал қилиш унчалик осон иш эмас. “Мен эртага бошлайман”, – ўзимга ўзим дердим. Ўшанда мен “эртага”ни фақат тентаклар календаридан топиш мумкин деб ўйлардим. Ўзимнинг ваъдаларимни қанчалик кулгили эканлигини сезмасдан, ҳали ҳам бирор нарса ни ўзгартириш учун жуда кеч бўлмасидан аввал ҳаётимни қуруқ хом хаёлларга сарфлардим ва агар ўрамлар бўлмаганида бу яна узоқ давом этарди. “Кеч” билан “жуда кеч” ораси ўлчаб бўлмас масофа.

Энди ҳеч қачон тонгни эзгу режаларсиз кутиб олмайман.

Мен ҳаётимни бемаъни аҳволда ўтказардим. Доимо яхши ҳаётни бошлашни исташ ва буни қилиш учун ҳеч қачон вақт топмаслик; худди менинг ҳар сафар овқат ейиш, сув ичиш ёки ухлашга истагим бўлади-ю, ўлгунимга қадар уни бошқа кун қилсам бўлади, дейишимга ўхшайди. Жуда узоқ вақт кўпчиликка ўхшаб, фақатгина мукофотига олтин, шуҳрат ва ҳокимият келтирадиган буюк мақсадларгина диққатга сазовор деб ўйлардим.

Мен қандай янглишган эканман. Энди мен ақлли одам ҳеч қачон номутаносиб мақсад қўймаслигини билдим. Бундай режаларни у орзу деб номлайди ва дилининг тўрида олиб юради, бировларнинг истеҳзоли назарлари-

дан узоқроқда ушлайди. У ҳар тонгни нафақат бугунги мақсад билан кутиб олади, ҳамма режалаштирилган ишлари ётишидан аввал бажарилиши ҳақида ҳам қайғуради. Яқинда ҳар кунги эришганлари бир бутун бўлиб, тўпланиб худди чумолининг ини зарралардан йигилганидек, охир-оқибатда улардан унга истаган орзуни сиғдириб бўладиган етарли даражадаги кенг қаср пайдо бўлади. Ҳақиқатда буни амалга ошириш қийин эмас, фақат сабрсизлик қилмаслик ва ҳаётни бугунги кун билан ўлчаш керак. Мен эса буни қила оламан. Мен буни қилишни истаيمان.

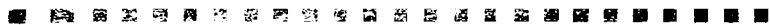
Энди ҳеч қачон тонгни эзгу режаларсиз кутиб олмайман.

Муваффақиятнинг ярмига эришилди, энди қўйилган мақсадга қараб қатъий қадам ташлашни одат қилиб олиш керак. Қачонки, ҳар кунни мен ҳар қандай паст ва чарчатадиган меҳнат ҳам кўнглимдаги орзуларим сари бир қадам яқинлаштиради деб ишонсам, ҳатто энг мураккаб вазифага ҳам кучим етади. Менинг ҳаётим янгича мазмун бахшида этаяпти, негаки тонг ҳам, кеча ҳам янги қувончлар келтирмаса, умуман яшашга арзирмиди?

Кимки аниқ мақсад йўлида кетаяпман деб уйғонса, ҳаёти болаларча қувончга тўлишига имоним комил.

Энди мен қаерда эканимни биламан.

Шунингдек, ўз мақсадларимга эришиб, қаерда бўлиб қолишимни ҳам биламан. Бу йўлни

босиб ўтиш учун, албатта, ҳозир менинг йўналишимдаги ҳамма бурилиш ва эгри-бугри йўллارни билишим шарт эмас. Муҳими бошқа — мен биринчи ва иккинчи ўрамларни ҳаётимнинг қисми қилдим ва мен энди ўлим ва ҳалокатга рўпара келиш учун чўлда бесамар сарсон бўлган, кунларимнинг боши ва охири бўлмаган даҳшатли ўтмишимга ўгирилиб қарамайман.

Эртага менинг мақсадларим бўлади! Ундан кейинги кун ҳам! Бошқа ҳамма кунлар ҳам!

Энди ҳеч қачон тонгни эзгу режаларсиз кутиб олмайман.

Олдин ҳамма уринишларимни бир чақага тенглаштираддим, ундан каттароғига умид ҳам қилмасдим, аммо менинг қулларча ҳақ тўланадиган йилларим тугади. Энди мен ҳаётдан талаб қилган ҳақимни у бажонидил тўлашига ишонаман.

Кечаги кунимга қайғуриш учун қуёш менга нур сочиб турмайди. Ўтмишимни дафн қилдим, ўзимни ҳам у билан бирга кўмишимга оз қолди.

Мен энди кўз ёшларимга изн бермайман. Қуёш энди ўз ёруғлиги билан эрганги кун мақсадини ёритсин... ва мени ҳам.

Энди ҳеч қачон тонгни эзгу режаларсиз кутиб олмайман.

Ўн биринчи боб

III ўрам

Мен уйғондим.

Мен қувонч-ла тонғни кутишга тайёрман. Мен ўз қалбимда галати севинчни ҳис қиялман, энди ҳар бир янги кунимни қўрқув ва ўзимга ачиниш билан эмас, қувонч ва қатъият билан кутиб олмақдаман.

Қийналган одам яхши билади. Энди менда бу ўрамлар бор экан, мен ўтмишдаги ҳаётимдаги омадсизликлар ва хатоларимни ҳеч қачон такрорламайман. Энди ҳар кун менга уч иттифоқчи йўлдош бўлади: ўз кучингга ишонч, мағрурлик, кўтаринки руҳ.

Инсоният тарихидаги ҳар қандай муҳим воқеа — ғайрат — зўр ғалаба.

Барча буюкликлар ғайрат туфайли содир бўлади, ҳар қандай қийин ва иложсиз синовларни енгиб ҳаётимга янги мазмун бахш этади. Кўтаринки руҳсиз, ғайратсиз мен ҳаётимни ўрта даражада яшайман. Аммо улар билан мўъжизалар ярата оламан.

Менинг мавжудлигим янгича мазмун топтоқда. Бундан буён муваффақиятсизлик менинг доимий иттифоқчим эмас. Ўтмишнинг фойдасизлиги, заифлиги, ғам-ғусса, жаҳлдорлиги ва умидсизлиги ўтмишда. Мен яна жиламайишни ўрганган кунимда йўқолди. Мана

энди ўзгалар менинг жилмайишимга ва менинг хушмуомалалигимга жавоб қайтаришяпти. Мен қувонч билан муҳаббат ва шодлик шами бўляпман.

Мен доимо ўз қалбимдаги кўтаринкилик руҳи оловини қўллаб тураман.

Дунёда ғайратдан кучлироқ нарса йўқ. У пул, ҳокимият, ташқи таъсирдан анча устун туради. Ўз ишининг ҳақлилигига ишонган одам ҳеч қандай бойлик ҳам қилолмайдиган жойда муваффақият қозонади. Иштиёқ қаршилиқ ва ланжликни енга олади, ҳаракатга чанқоқлик уйғотади, шиддатли ҳаракати билан ҳар қандай қалъани олади ва сел каби ўз йўлидаги ҳамма тўсиқларни ютиб юборади. Мен буюк ҳақиқатни билиб олдим: иштиёқ (ғайрат) — менинг ҳаракатдаги ишончим! Ишончим мустаҳкам экан, мен мағлуб бўлмайман.

Мен доимо ўз қалбимдаги кўтаринкилик руҳи оловини қўллаб тураман.

Баъзи бирларимиз гоҳида кўтаринкилик сезамиз, баъзилар уни кун давомида ёки ҳафта давомида ушлаб тура оладилар. Бунинг барчаси яхши, аммо мен, кўтаринкилик менинг доимий ҳамроҳимга айланишига эришмоқчиман ва эришаман, шунда мен бугун, эртага, бир ҳафтадан кейин ва бир ойдан кейин лаззатланаётган муваффақиятни такрорлай оламан. Иштиёқ ҳар дамда мен шуғулланаётган

ишимга завқ бериб, мўъжиза яратади. Мен ҳатто у нима сабабдан юз бераётганини билишим шарт эмас. Бу менинг мушакларим ва ақлимга қўшимча ҳаёт кучини беришини билишимнинг ўзи кифоя.

Мен қатъиятли бўламан ва доимо илк қадам ташлашим билан кўтаринки руҳда бўламан ва бу менинг одатимга айланади. Бизнинг ўзимиз одатларимизни яратишимиз керак, ахир улар бизни яратадилар-ку. Иштиёқ мени яхши ҳаётга учириб борадиган гилдирагимга айланади. Мана мен истиқболдаги ўзгаришларни олдиндан сезиб, лаззатланияман.

Мен доимо ўз қалбимдаги кўтаринкилик руҳи оловини қўллаб тураман.

Иштиёқ тоғларни силжитиб, ёввойи ҳайвонларни тинчлантиради. Унда самимият руҳи бор, усиз ҳақиқат кам ҳолларда ғалабага эришади. Бошқаларга ўхшаб, мен ёлгон тасаввур билан ўз ҳаётимнинг мақсадини бойлик, ҳашамат мукофотга интилиш асосида қурдим ва лекин бизни ростдан ҳам бахтли қила оладиган керакли нарса — бу бизнинг қалбимизда руҳан кўтаринкилик уйғотадиган ишлардир. Иштиёқ менинг келажагим бугдой нишларита баҳор ёмғири олиб келганидан кўпрогини беради. Шунинг учун менинг ҳаётим аввалгисидан ўзгача бўлади. Ҳеч қачон яшашим учун қилишим керак бўлган ишни оғир мажбурият деб ҳисобламайман, зарурат ташвишидан диққатим ошиб, ҳар куним абадийдек кўри-

Ўн иккинчи боб

Мен сеҳрли кучга эгаман.

Мен атрофимни ўраб турган одамларнинг фикр ва ҳагти-ҳаракатларига таъсир қилиш сирини биламан.

Ҳамма даврларда ўнлаб мақсадга йўналган одамлар шу билимлари туфайли шон-шуҳрат, бойлик ва қудрат мевалари самарасини кўрадилар.

Кўпчиликнинг бундай кучга эга эканлигини кўра билмаслиги ачинарлидир, аксар кишилар ўзининг гафлатда бўлганлари учун даҳшатли азоб-уқубат ва қашшоқлик билан ҳақ тўлайдилар. Мана нима учун дўстлар йўқолади, эшиклар ёпилади ва орзулар поймол бўлади. Шу пайтгача мен шу кўпчилик орасида эдим ва ўз бахт, омад, имкониятларимни доимо барбод қилганман, чунки бундай кучга эга эканимни билмаганман, чунки ҳар қанақасига уни ёнимга йўлатмаганман.

Шу ўрамлар туфайли менинг кўзларим очилди. Сири шунчалик оддий эдики, ҳар бир гўдак уни тушунади ва ўз манфаатига фойдалана олади. Биз бошқаларга, бизга нисбатан истаганимиздек муносабатда бўлишлари учун хушмуомала бўлиб, таъсир ўтказишимиз мумкин. Биз бир хил зуваладан қилинганмиз; бизларнинг барчамизда шундай ҳис-туйғу, умид

ва қўрқув, ўша камчиликлар ва ўшандай қон оқади. Агар бири қичима сезса, бошқаси қашинади. Агар бири жилмайса, бошқаси ҳам жилмаяди.

Қандай нодон эканман! Мен ёлгизликда муваффақиятга эришиб бўлмаслигини биламан. Мен ҳар бир киши муваффақияти учун фақатгина ўзидан миннатдор эмаслигини биламан. Шундай экан, ўз олдимга қўйилган мақсадларимга бошқаларнинг ёрдамисиз асло эриша олмаслигимни тушунаман, шунга қарамасдан, ўтмишга назар ташлаб, ўзгача йўл тутганимни, менинг ҳаракатларим менга пушаймондан бошқа ҳеч нима олиб келмаганини кўряпман.

Нима учун менга ҳеч ким ёрдам бергиси келмаган? Мен қовогимни уйганман, жавобан менга ҳам қовоқ солишган.

Мен газабдан қичқирганман ва жавобан газабли овозлар акс садо бериб эшитилган.

Мен шикоят қилганман ва газабли нигоҳлар кўрганман.

Мен сўкканман ва бегона кўзлар менга нафрат билан қараган.

Менинг шахсий қилмишларим мени ҳеч ким жилмаймайдиган, омадсизлар оламига ҳукм қилган. Мен ўз бахтсизликларимда бошқаларни айблаганман, энди кўриб турибманки, ўзим айбдор эканман.

Ниҳоят кўзларим очилди.

Қолган умримнинг ҳаммасида муваффақиятнинг ушбу принципига доимо амал қилишга онт ичаман:

Бошқа ҳеч қачон душманчилик ҳиссиётларига эрк бермайман.

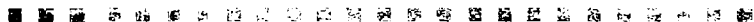

Мен дўстга ҳам, душманга ҳам бир хилда жилмаяман ва душманимда мақтай оладиган фазилатни топишга ҳаракат қиламан. Ахир энди мен ҳар қандай одам мақтовга зор эканини тушунаяпман. Ҳақиқатан ҳам барчамизнинг хислатларимиз бор, шунинг учун мендан талаб этилаётган нарса — менинг мақтовим чин юракдан ва самимий бўлиши устида ўйлашим керак.

Мақтов, табассум, ҳамдардлик билан қизиқиш фақат мурожаат қилганларгагина роҳатбахш туйилмайди. Бу буюк куч атрофдагиларга шундай қудратли таъсир қиладики, менинг ҳаётимда ҳам у кўп сонли миннатдорлик тўйгулари тимсолида мисли кўрилмаган ўзгаришлар қилди. Табассумдек камхарж талаб қиладиган бошқа кучни билмайман, у қудратли салтанатларни ҳам бўйсундира олади. Яқин орада менинг мақтовимни ва муносабатимни қабул қилганларнинг ҳаммаси менда аввал сезмаган фазилатларини кўра бошлайдилар.

Бошқа ҳеч қачон душманчилик ҳиссиётларига эрк бермайман.

Мендан атрофдагилар қаҳр ва норозилик уйғотган кунлар бадар кетди. Бошқаларнинг камчилигини топишдек осон иш йўқ. Вайсашни ҳамма билади, ахир бунинг учун на иқтидор, на фидойилик, на ақл, на ирода керак. Менинг бу жирканч машғулотга энди бошқа вақтим йўқ. Бошқалар менда ўртамиёна одамни кўриб, мен билан ҳамкорлик қил масликларини истамайман.

шунга боғлиқ бўлиб турганида, қандай тентак бошқача йўл тутати.

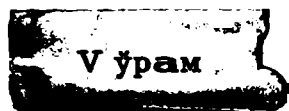
Бошқа ҳеч қачон душманчилик ҳиссиётларига эрк бермайман.

Энди мен аминманки, ҳар кунги ва ҳатто ҳар соатдаги яхшиликлар ва гамхўрликлар, ширин сўзлар, имо-ишора, нутқ оҳанги ва нигоҳлар муҳаббат ва мукофотга сазовор бўлади, фақат шу йўсинда уларни бутунлай ушлаб туриш мумкин. Шунинг учун омма оқ кўнгил одамлар билан мулоқотни излайди, шунинг учун меҳрибон қалб ёнида табассум қилиш истаги пайдо бўлади. Ҳар куни кечқурун, уйқуга кетишдан олдин, ҳеч бўлмаса битта одамни озроқ бахтли ёки донороқ қилганимга, ҳеч бўлмаганда ўзидан мамнунроқ этганимга умид қиламан.

Ахир ўрамдаги тамойиллар меинг бир қисмимга айланиб кетди, келажакда мен нафас оладиган ҳаво ҳам муҳаббат ва эзгу тилакларга тўйинган бўлади, наҳотки бундан кейин ҳам мен омадсизликка учрасам.

Бошқа ҳеч қачон душманчилик ҳиссиётларига эрк бермайман.

Ўн учинчи боб

Қуёш ҳар доим ҳам порла майди.

Узум доим ҳам пишган бўлмайди.

Гўрковлар ҳар доим ҳам ишсиз эмас ва доимо тинчлик ҳукм сурмайди.

Эндиликда мен афсусланиб, яна бир ҳақиқатни тан олишим керак. Энди мен бу ўрамлар туфайли завқ-шавқдан маст бўлиш мазасини англаган бўлсам ҳам, тоғ чўққиларидан қадам ташлаб, ўз умримнинг қолган кунларини бундай ўтказишга умид қилмайман. Қанчалик ҳаракат қилмай, танлаган мақсадимга эришиш йўлида қатъиятли бўлмай, бари бир менинг уйимда ҳам қўрқув ва омадсизлик жойлашиб оладиган кунлар, ҳафталар ва ойлар келади. Бизнинг ҳаммамиз, ҳатто энг жасур ва кучлилар ҳам келаётган бало олдида ҳаётимизнинг жуда кўп кунларини қўрқувда ўтказамиз. Қўққисдан қашшоқ бўлиб қолсак-чи? Балки касалликка чалинарман? Баногоҳ уйимга ўғри тушса-чи? Бизлардан дўстларимиз ва яқинларимиз юз ўгиришмасмикан? Уларнинг бизга бўлган муҳаббати қанчалик кучли экан?

ни ҳеч қачон енга олмайди. Ҳаммамизни синов қозонида мустаҳкамлигимизни текширишди ва синовга озчилик чидайди. Мен чидайман. Олтин оловда бир ой туриб, вазнидан бир грамм ҳам йўқотмаслиги мумкин, мен эса ҳар қандай олтиндан чидамлиман.

Ҳаммаси ўтади, ҳаммаси ўтиб кетади.

Ва мен доимо ҳар қандай фожиадан муваффақият уруғларини излайман.

Энди мен бахтсизлик ўзи билан биз камдан-кам англайдиган кўплаб афзалликлар келтиришини билиб олдим. Бу ўзини менинг дўстим деб таъкидлайдиганларнинг сўзларини тўғрилигини аниқлашнинг ягона имкониятидир. Бу яна ўзинг билан ўзингни яқиндан танишга яхши сабаб, қулай фурсатдир. Эҳтимол, ҳеч қачон уйғонмаган одамга ўз иқтидорини аниқлашга ажойиб имконият.

Бахтсизлик бизни тугилганимиздан то ўлгунимизча таъқиб қилади. Қимматбаҳо тош ишқаланмай сайқалланмайди, мен синовларда мукамалликка эришаман.

Мени синов олови куйдириб ва ҳаёт ёмғири ипгимгача шалаббо қилгани кўп фойда келтирганини тан оламан ва тан олишим керакки, менга келган ҳар қандай синовни мен самога араз ва қаҳр-ғазаб билан бақириб кутиб олмаганман. “Нима учун Худо менга шафқатсизлик қилди? Нима учун Худо мен учун муҳим бўлган нарсадан маҳрум қиляпти?” дея нолимаганман.

Энди мен энг оғир бахтсизликлар вақтида ҳам бахтли ҳаёт кечиришга ва ҳаракат қилишимга омад яқинлигини биламан. Ҳаммаси мен бошимни кўтараманми ёки ёрдам кутиб, янада паст кетишимга боғлиқ. Агар мен гирромлик ва айёрликка ўтсам, омад мендан бутунлай юз ўтиради, бойиб шон-шуҳратга эришмайман, аксинча, менга жазо сифатида қайғу, қашшоқлик ва номаълумлик келади. Агар мен Худога илтижо қилиб, энди мен олдинда фақат шундай қиламан деб иш бошласам ҳар қандай синов мен учун зафар келтиради.

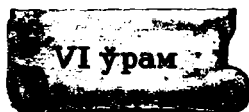
Ва мен ҳар қандай бахтсизликда муваффақият уруғларини излайман.

Менга келажақда қандай бўлмасин оғриқ озгина қолгач, бу бахтсизликдан ўзим учун қандай фойдалана олишимни сўрайман.

Ҳозирги вазият менга қандай бахтли имконият беради... шунда қўлимдаги аччиқ пўчоқ муаттар ҳидли гулзорга айланади!

Шу сабабли мен ҳар қандай бахтсизликда ҳам муваффақият уруғларини излайман.

Ўн тўртинчи боб

Мен ўзимни жуда кўп вақт алдадим.

Менга иш берганлардан миннатдор бўлдим, аслида эса бундай қисматга лойиқ эмасман деб ҳисоблаб, бу оғир меҳнатнинг ҳар бир соатида лаънатлар эдим. Меҳнат менинг яшашим учун тўлашим керак бўлган оғир мажбурият эди, чунки туғилганимда Худолар оёғим остига олтин ва менинг бошимга олтин тож кийдиришни лозим топмаганлар. Қандай тентак бўлган эканман?

Эндиликда мен биламан: меваларнинг энг ширини — бу меҳнат билан топилгани ва буюк ишлар даҳонинг миясида пайдо бўлса ҳам уларни меҳнатгина ниҳоясига етказди. Агар мен ишимга нисбатан бўлган виждонсиз муносабатимга сарфлаган кучимни, ишимни яхшироқ бажаришга сарфлаганимда, ишим анча енгил бўларди.

Муқаддас қоидалар ичида бошқаларидан устун жуда оддий қоида бор. Усиз келажақдаги юз, минг йиллар давомида ҳам яхши ҳаётга йўлни четлаб ўтиб бўлмайди ва шундай бўлса ҳам кўп одамлар яна ва яна унинг бажарилишини жуда қийин деб ўйлаб, инкор қилишади. Агар мен уни кўпроқ ва яхшироқ бажаришга

Бундан буён мен ҳар қандай ишда иложи борича ўзимни аямайман. Мен ҳеч қачон олиб бормайдиган йўлни тарк этди.

Бундан буён мен ҳар қандай ишни иложи борича яхшироқ бажараман.

Мен ўз ишимга занжирлар билан кишанлаб қўйилмаганман, мен қул эмасман. Мен бажаришим керак бўлган ишимдан ҳатто нафратлансам ҳам, агар ўз қобилиятларимни намоён қилмоқчи бўлсам, унинг зарурлигини тушунаман, уларсиз ўз тақдиримни яхшилаш олмайман, — ҳосил олиш учун олдин ер ҳайдаб, экин экиш керак. Агар мендан Худонинг галаба учун тугилган бандаси эканимни ёдда тутсам, эндиликда мен талаб қилинганидан бир миля ортиқ боса оламан.

Қандай ишни бажаришимдан қатъи назар, уни муҳаббат билан бажараман ва менга омад келади.

Бугун менинг меҳнатим ҳиссаси унча катта бўлмаса ҳам, бу меҳнатим бўлгани учун уни бебаҳо қилади. Дунё фақат қаҳрамонларимизнинг қудратли кучларидангина ҳаракатланмайди, шунингдек, ҳалол меҳнаткашларнинг биргаликдаги тиришиб қилган меҳнатлари туйфайли ҳаракатланади. Меҳнатга бўлган ҳақиқий муҳаббатнинг сири муваффақият умидини ўз ичига олишида, у пулли мукофот, кетган вақт ёки кучи билан ўлчанмайди, иш якунланишининг ўзингина катта қониқиш ҳиссини беради.

Ўн бешинчи боб

Мен ўз кучимни ҳар тарафга сочибман.

Жуда ҳам кўп бора мен бир камалақдан иккинчисига югуриб ўтганман.

Қанча йиллар давомида мен бўш челақларни бўш қудуқларга ташлаганман.

Аmmo мен омад, бахт, бойлик қачондир менга қайтиб келишига умид қилишда давом этардим.

Мен бекор кутган эканман. Агар бу сеҳрли ўрамлар бўлмаганида, абадий кутишим мумкин эди. Ачинарли ҳолат. Кимда-ким беҳуда кутар экан, охир-оқибат ҳеч қаерга бора олмайди.

Аmmo энди мен учун бунинг ҳаммаси ортда қолди. Энди эса, омад мени нима учун четлаб ўтганини тушунаман. Кимки доим мақсад танлашда иккиланса, ҳеч нарсага эришмайди. Агар мен режадан режага елиб югурсам, бир мақсаднинг у ёғидан бу ёғига чопсам, даладаги гул каби йўналишимни шамол билан биргаликда ўзгартирсам, ҳеч қачон бирор-бир буюк ва фойдали иш қила олмайман.

Фақатгина бир мақсадга диққатини жамлашни билганлар бу оламда муваффақиятга эриша оладилар. Буюк одам асло ўз касбига доир ишлардан ташқарига чиқмайди ва иқти-

дорини бемаъни ишларга сарфламайди. Эндилиқда мен доимо кўз ўнгимда бўлган, аммо уни кўра олмаган, илгاماган сирни биламан.

Мен ўз олдимга қўйган мақсадимга боримни бераман.

Муваффақиятга эришадиган ва мағлубиятга чидайдиганлар орасидаги ягона фарқ улар ёки буларнинг кучларнинг сони билан эмас, мақсадга йўналтирилган кучлар миқдоридадир. Шармандали муваффақиятсизликка учраганларнинг кўпчилиги энг катта муваффақиятга эришишга етадиган куч сарфлашади. Уларнинг беқарорликлари ўзларини муваффақиятдан маҳрум қиладилар, бир қўллари билан бошқаси яратганини барбод қиладилар. Улар тасодифларни имкониятга айлантиришни ўргана олишмаган. Улар изтиробли мағлубиятни машҳур галабага айлантиришни билмайдилар. Муваффақиятга эришиш учун улар йиллар давомида дарёнинг сувини ҳовончада туйишдек бемаъни иш билан шугулланишади, қизиги, бунга бутун куч-иродасини бағишлашади.

Йўқ, энди мен ҳеч қачон ўз ҳаётимни вазиятларга ишониб қўймайман. Менинг кўзларим ниҳоят очилди. Мен ўзимнинг ишимни дунёдан ундан муҳимроқ ҳеч нарса йўқдек бажараман.

Бир эман ёнгогидан минглаб ўрмонлар ўсиб чиқади.

Мақсадга йўналганлик ва қатъият Мисрнинг буюк пирамидаларини бунёд этган.

Ўз ишида илгор бўлган одам ҳамма нарсада илгор бўлади. Кимки ҳамма нарсада илгор бўлишни истаса, ҳеч нарсада муваффақиятга эришмайди. Шамол қаерга йўл олганини билмаган денгизчига ҳеч қачон раҳмдил бўлмайди.

Эндиликда мен аниқ манзилимни ва унга қандай боришни биламан.

Мен ўз олдимга қўйган мақсадимга боримни бераман.

Ўйламасдан бир неча ишга бараварига қўл уриш мумкин эмас, ҳолбуки, биз яшаётган оламнинг талаби — битта ишнинг бошини тутиш. Ўз кучини Бекорчи нарсаларга сарфлайдиган кимсалар ҳеч нарсага улгурмайдилар.

Агар калтакесакни иккига бўлиб ташласа, олдинги қисми олдинга, орқаси орқага қараб чолиб кетади. Бир неча йўналишда ҳаракат қилаётганларни ҳам худди шундай ҳолат кутди. Ўз қувватини бекорга сарфлайдиганларни омад ёмон кўради.

Мен ўз ҳаётимдаги буюк ўзгаришларга тайёрман. Олам яқинда мен қатъий йўналиш бўйича кетаётганимни кўради. Аниқ мақсадларга эга бўлиш — бу қандай буюк куч!

Менинг ҳаётимда мақсад бўлганида — менинг овозим, менинг кийимим, менинг қиёфам, ҳатто менинг ҳаракат ва имо-ишораларим — ҳаммаси ўзгаради.

Бошқалар сингари нега мен ҳам бу буюк ҳақиқатни сезмаган эканман?

Ўз ишини биладиган ва уни бошқалардан яхши қиладиганлар, ҳатто ясмиқ донини ўстирса ҳам лойиқ бўлган мукофотини олади. Агар унинг ясмиги яхши бўлиб, унга бутун борлигини беролса, у одамзотга наф келтиради ва инсоният уни унутмайди.

Мен ўз олдимга қўйган мақсадимга боримни бераман.

Мен ўзимга аниқ мақсад танлайман ва чарчамай у ҳақида ўйлайман. Биз бутун қалбимиз билан интилган нарсага эришамиз. Агар мен бугун ҳаётдан нима олишимни билмасам, эртага менга ҳаёт нима беришини билмайди. Асалари атиргул япроқларига қўнадиган ягона ҳашарот эмас, аммо фақат у ўзи билан асал олиб кетади. Ҳаёт йўлига ўзимиз билан бирга олишимизга, ёшлиқда биз қанча тажриба ва билим тўплаганимиз муҳим эмас. Агар ҳаёт йўлидан келажак ҳақида аниқ тасаввурсиз йўл олсак, бизнинг ҳаракатларимиз буюк ишларга айланмаслиги мумкин.

Бизни ҳаётда ҳаммадан буюк мақсадларни қўйиб яшашга ўргатишган. аслида эса биз қўлимиздан келадиган нишонни мўлжаллашимиз керак.

Баъзан мақсадга эришиш етарли эмас. Камондан отилган ўқ бошқаларидан ўтиб, яккаю ягона мақсадга учиши керак.

Ҳеч қандай момақалдироқ дарахтни қулата олмайди. Аммо бунга йўналган чақмоқнинг кучи етади. Эндиликда мен ўзининг бор куч,

Ўн олтинчи боб

Илгари кўзларим кўр экан.

Бирор марта ҳам менга тақдим этилган бахтли тасодифни билмаганман, чунки у доимо оғир меҳнат ниқоби остида ўтган. Мен ҳаётнинг ташландиқ йўлларида дайдиб юрганимда яхши ҳаётга олиб бориш учун кутиб турган олтин аравани бирор марта ҳам сезмадим, чунки ўзимга ачиниб юрганимдан доимо кўзларим ёшларга тўла бўлган.

Менинг кўриш қобилиятим энди муносабатимни буза олмайди, чунки менинг муносабатим ўзгарган.

Энди шуни тушуниб етдимки, бахтли тасодиф бойлик, шон-шуҳрат ва омад ҳақида қаттиқ жар солиб келмас экан. Мен киришган ҳар қандай ишни ўзимнинг бор кучимни сарфлаб қилишим керак, йўқса мен уларнинг қўнгироқлари жарангини эшита олмасдан, ҳатто энг бахтли имкониятларни ҳам бой бераман. Ахир сенга ўз ҳаётингни ўзгартириш учун берилган имкониятни қайси кун ва соатда бўлишини ҳеч қачон билмайсан. У билан учрашишга тайёр бўлишнинг энг яхши усули, у оркестр садолари остида келадими ёки одатдагидек яширинчами, бу ҳар бир вазифани

қанчалық мураккаб бұлмасин, гайрат ва қатъият билан бажаришга киришишингга боғлиқ.

Авваллари кундалик меҳнатдан ич-ичимдан нафратланардим ва тақдирдан ўпкалардим, ҳеч қачон каттароқ муваффақиятга эриша олмасдим. Энди бу ўрамлар ёрдамида мен ўз ҳаётимни бошидан қурыпман ва бундан буён бошимни юқори кўтариб, худди оч шер ўлжасини пойлаганидек, омадни пойлаб юраман.

Энди ҳеч қачон қўлларимни қовуштириб, омаднинг ўзи мени топиб олишига умид қилмайман.

Мен ўтмиш ҳокимиятини ағдариб ташлайман. Менинг аввалги мағлубликларимдан бирортаси ҳам қолган умримни ўтказадиган омад ва бахт мамлакатига қатъий олға силжишдан секинлаштиролмайди. Энди мен агар қўшиқ айтишни истасам, доимо қўшиқ топа оламан.

Мен ўтмишимни фақат эслаш учун олиб қоламан. Ўзимни қандай қилиб аянчли омадсиз бўлишимга йўл қўйдим? Қадимги мақолда айтилишича: “Сен бор оз нарса билан қаноатлан; тентакка катгасининг ортидан қувишни қўйиб бер”, – дейилган. Мен олдин худди шундай йўл тутганман ёки қадимги мақоллар алдаши мумкинми? Мумкин! Мен янги ҳаёт бошляпман ва бу мақолни худди ўз ўтмишимни қайта кўриб чиққандай, магзини чақиб кўрдим. Бу мақол энди бундай янграйди: “Тентак борига, камига қаноатланганида, мен кўпроғига эришишга ҳаракат қиламан”.

Энди ҳеч қачон қўлларимни қовуштириб, омаднинг ўзи мени топиб олишига умид қилмайман.

Бир неча ҳафта давомида мен ўз феъл-атворимни яхши томонга ўзгартирдим ва энди омад, нелигини англадим, ундан ўз улушимни талаб қилиб олмоқчиман. Бу ўрамлардаги тамойилларни ҳар куни такрорлаш орқали мени орқага тортаётган ёмон одатларни илдизи билан суғуриб ташладим, бу атиги бошланиши. Менда ҳали-ҳамон ўзимдан-ўзим нафратланиш фазилати қолган бўлса-да, олдинга қараб юришга имконият берилган. Худонинг ёрдами билан ўз камчиликларимнинг ҳаммасини бирин-кетин енгишга имконият берилган. Агар менда тўхтаб қолмасликка жасоратим етса ва ким бўлишим керак бўлса, ўша бўлишимга ишонч қолса, нимага эришмай, илгаридан кўра яхшироқ бўламан.

Илгари мен шунчалик калтафаҳм бўлганманки, омадсизликлар ва дилсиёҳликларни менинг қалбимга оғир юк бўлиб ётишига имкон берганман, шу боис мен бошимни қуйи солиб, кўзларимни пастга қаратиб юрганман.

Энди ўтмишнинг оғир юкини ташлаб юборганимда қаёққа қарамай яхши ҳаёт учун менга эшиклар очилди.

Энди ҳеч қачон қўлларимни қовуштириб, омаднинг ўзи мени топиб олишига умид қилмайман.

Энди ҳеч қачон қўлларимни қовуштириб, омаднинг ўзи мени топиб олишига умид қилмайман.

Энди мен бир неча ҳафта илгариги одам эмасман.

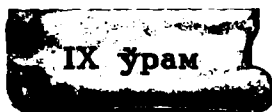
Омад энди ҳеч қачон менинг қўлларимдан чиқиб кетмайди.

Мен энди ҳеч қачон йиғлаб, ўзимдаги кийимларимни йиртиб ташламайман ва ҳаёт қувончларидан маҳрум бўлганим учун оламни ҳам қоймайман. Мен аввалгидек ўз тақдиримдан рози эмасман, аммо энди бу норозилик ёмғир томчилари орасидан зангори осмон ва юлдузларни кўришга интиляпти. Оламда норозиларнинг икки тури бор: бири ишлайди, иккинчилари аламдан қўлларини синдиради. Биринчилари истаган нарсани оладилар, иккинчилари борларини ҳам йўқотадилар. Биринчиларига омаддан бўлак дори йўқ, иккинчилари учун оламда ҳеч қандай дори йўқ.

Мен кимлигимни биламан. Менга шундай бўлиш ёқади. Сендан миннатдорман, Худойим. Энди мен омад эшигимни қоқиб келмаслигини ва мен омад эшигини тақиллатишим кераклигини биламан. Мен буни қунт, матонат билан қатъий туриб бажараман.

Энди ҳеч қачон қўлларимни қовуштириб, омаднинг ўзи мени топиб олишига умид қилмайман.

Ўн еттинчи боб

Мен ўзимга нисбаган жуда кўнгилчан бўлганман.

Менинг кун варагини варақлашга сабрим чидамаган.

Ухлашдан илгари мен ҳеч қачон кун давомида қилган яхши ва ёмон ишларимни баҳолашга уринмаганман. Ҳеч қачон ўтган кунимдаги ўз фикр, сўзларим ва хатти-ҳаракатларимни мардона ва виждонан, эртанги кунга яхшироқ тайёргарлик кўриш учун таҳлил қилмаганман.

Ахир менга қандай қилиб омадга эришиш йўли ҳеч қачон аён бўлмаган. Чунки мен яшаш учун курашга шунчалик боғланиб қолган эдимки, омадга борадиган йўлни пайқай олмаганман. Кун тугарди ва мен уни хотирамдан ўчириб ташлардим. Омадсизлик ва хатоларни оқлаш учун тезда баҳона топиларди. “Эртага бошқача бўлади, — ваъда берардим ўзимга, — балки ҳаёт менга меҳрибонроқ бўлар”. Қандай ноҳақ эканман!

Ниҳоят зийрак қараш ва кўриш қобилиятига эга бўлдим.

Энди бу олам ҳамма нарсанинг ўзига қўйилган нархи бор бозор эканлигини кўряпман ва нима бўлса ҳам — бойликми, эркинликми,

Ўз ҳаракатларимни тўғри баҳолаш насиб этсин, ўзимга энг ашаддий душманим қарагандек қарайман ва ўзимнинг энг яхши дўстимга айланаман.

Ҳозирнинг ўзида келгусида орзу қилган одамга айланаман. Зулмат тушса ҳам токи ўтган кунимдаги воқеаларни тўлиқ кўриб чиқмагунимча уйқуни кўзларимга йўлатмайман.

Тугатишим керак бўлган нарсаларимдан қай бирини қолдириб кетдим?

Қилган ишларимдан қайси бирини яхшироқ бажаришим мумкин эди?

Одамзот нима қилса ҳам ҳаммасини бор кучини сарфлаб қилиши ва онгли равишда гаштини тотиб кўриши бу ҳаётнинг энг буюк қувончларидан биридир. Ўз меҳнатинг мевасига назар ташлар экансан, унинг ҳар бир қисми, ҳар бир детали якунланган ва аниқлигидан чақнаб турганини кўрсанг алоҳида мамнунлик ҳисси, алоҳида фахрланиш ҳиссини туясан, агар ишингни ўлда-жўлда қилган бўлсанг, қалбингда гашлик пайдо бўлади.

Айнан бошлаган ишини яхшироқ якунлашга ингилиш, ҳар қандай ишни санъатга айлантиради. Шунинг учун ўртамиёна иш ҳам муносиб равишда бажарилса, катта ютуққа айланади. Бугунги иш кечагисидан афзал чиқади. Бошқача бўлиши мумкин эмас. Таҳлил қилиш ва баҳолаш билан яхши томонга ўзгартириш керак, шунда бугунинг кечагидан донороқ бўлади.

Шуниг учун мен ҳар кеча ўтган кунимдаги ишларимни таҳлил қиламан.

Мен кунни ўзимга ачинишсиз ўтказдимми?
Мен тонгни аниқ режа ва мақсад билан олқишлаб қарши олдимми?

Мен ҳар бир учратган кимсага меҳрибонлик ҳисси ила разм сола оламанми?

Менинг ҳаттоки туришга мадорим етмаганида яна бир қадам ташлашга ҳаракат қилдимми?

Омад билан учралишга тайёр эдимми?

Ҳар қандай қийинчиликда яхшилик уругини изладимми?

Қаҳр-газаб ва нафратга жавобан мулойим жилмайганманми?

Мен мақсадга эришиш учун қатъиятли бўлдимми?

Ҳаётимнинг кундалик таҳлили, уни мамнуният ва қониқиш ҳисси билан яшашимга ёрдам беради, ундан нима фойдалироқ бўлиши мумкин? Энди ҳеч қачон менинг куним қўёш ботиши билан тугамайди. Мени яна муҳим бир иш кутади.

Шуниг учун мен ҳар кеча ўтган кунимдаги ишларимни таҳлил қиламан.

Ўн саккизинчи боб

Мен ваъда бераман.

Мен қасам ичаман.

Менга Худо томонидан берилган бу — ибодат қилиш имконияти ва буюк тухфасини ёдда тутишга онт ичаман. Зўр галабада ва мағлубликда ҳам, муҳаббат ва омадсиз севгида ҳам, шодлик ва қайғуда ҳам, шуҳрат ва овлоқда қолган дамда ҳам, парвоз ва қулашда ҳам — доимо мен чин дилдан ибодат қилиб, имон оловини ёқа оламан, у мени гумон туманидан, беҳаловатликнинг тим қоронги, касалликнинг эгри-бугри, аламларнинг тор йўлаклари ва маккор йўлдан урадиган нарсалардан олиб чиқиб кетади. Энди Худо фақат менинг қалбим овозини эшитишини биламан.

Тонгда ибодат туфайли мен Худонинг марҳаматини қозонаман, кечқурун унинг ишончли ҳимоясида бўламан.

Мен ибодат қилар эканман, мендаги умид ва мардлик яшайди. Ибодатсиз мен ҳеч нарсага эриша олмайман; у билан мен учун иложсиз нарсанинг ўзи йўқ. Бу ўнинчими ва охиргисими, бу муқаддас бурч мени бутун умрим давомида ҳамроҳим бўлсин.

Мен доимо ибодат қилган вақтимда Яратган билан гаплашаман.

Ўн тўққизинчи боб

Эрасмус катта фаввора ёнидаги ёгоч ўриндиқда бошини қўли билан тираб ўтирарди. У яқинлашиб келаётган қадам товушларини эшитса ҳам қандай турган бўлса, шундай тураверади.

– Нима бўлди, Эрасмус? – ишончсизлик билан сўради Гален.

– Ўша тоғда у қанча вақтдан бери ёлғиз?

Гален жилмайди. Охирги ҳафтада бу саволни кунига бир неча марта эшитарди.

– Биз Хафид билан ажрашган кунимизга йигирма саккиз кун бўлди.

Эрасмус маъюс бошини қими рлатди ва ўриндиқдан турди.

– Илтимос, мен билан юр, Гален. Сенинг улфатчилигинг ва юзингдаги табассум — хавотирга гўла кунларда менга таскин берди.

Кўп ўтмай улар ички ҳовлининг шимол томонида пайдо бўлишди ва Лишанинг дахмаси устини паиа қилган сарвларнинг соясида турардилар.

Эрасмус яқинида турган қизил дарахтдан ясалган ўриндиқ томонга имлади ва:

– Хафид уйдалигида, ҳар куни эрталаб бу ерда ўтириб, Лиша билан худди у ёнида гуллар тераётганидек гаплашарди. Сўнг мудрай бошларди. У сафарларимиз даврида кўпинча азизаси Лиша билан бу кундалик суҳбатларини соғинганлигини айтарди.

– Шунча сайрларим давомида мен бир бора бўлса-да, богнинг бу қисмига киришга журъат эта олмадим, – тан олди Гален то Эрасмус Хафиднинг мармар дахмасига яқинлашиб, унинг севимли ўриндигига ўтираётган вақтда.

– Қандай гайриоддий атиргул! – хитоб қилди Гален, кутилмаганда дахманинг бир табақали эшигини қўриқловчи яшил тиканли булоқ олдида тиз чўқаркан.

– Оддий оқ атиргулнинг қандай гайриоддийлиги бўлиши мумкин? – хўрсинди Эрасмус. – У Лишанинг севимли бутаси бўлгани учун шу ерда ўсади. Хафид, ниҳоят улар ёнмаёن бўлганларида, биз Лишанинг бутоги ёнига қизил атиргул бутогини ўтказишни буюрди.

– Эрасмус! – қичқирди Гален. – Бу ерга кел! Тезроқ!

Меҳмоннинг кескин овозидан чўчиб тушган Эрасмус дик этиб турди ва ерда ўтириб олиб, огзини очиб ва қалтираётган бармоқлари

– Худога шукроналар, бўлсин! – жилмайди ва пергаментни Гален Хафиднинг хатини кўра оладиган қилиб айлантирди. – Хўжайин вазифани бажарибди. Бу якуний ўрам. Энди уни топамиз ва уйга ҳаммамиз жўнаймиз. У қаердадир, яқин атрофда.

Хафиднинг исмини чақириб, улар дарвоза ёнига чиқдилар ва уйни айланиб чиқишди. Уларнинг кўзлари катта бўлмаган майдон ва оқ тошларга тушди.

– Ана у, – бақирди Эрасмус. – Худога шукур. Хафид! Хафид!

Эрасмус ўзидан ёшроқ ҳамроҳи сингари чаққон ҳаракатлана олмасди.

У тошгача чопиб борганида Гален тиз чўкиб, сўзсиз осмонга қўлларини ёзарди. Кўз ёшлари юзидан оқиб тушарди, у йиғларди.

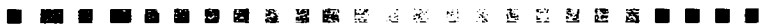
– Эрасмус, бизнинг дўстимиз вафот этибди. Хафид ниҳоятда ўзининг азизаси Лиша билан бирлашибди.

Эрасмус ингради ва дами қайтиб хожасининг жонсиз жасадини кўкрагига босиб, ерга қулаб тушди.

– У ҳали совимабди. Агар биз сал вақтликроқ келганимизда уни қутқариб қолардик. У ёлғизликда ўлибди. О, Хафид, илтимос, мени кечир. Сени асраб қололмаганим учун кечир. Мен сени шундай яхши кўраманки.

Кутилмаганда тоғнинг чўққисида илиқ шамол эсди. Гален Эрасмус ёнига тиз чўқди ва деди:

– Кўз ёшларингни арт, ҳисобчи. Сенинг хўжайининг ёлғизликда ўлмади.

– Сен нима демоқчисан? – бақирди Эрасмус Хафиднинг жасадини майин силашда давом этиб.

– У ёлғизликда ўлмади, – қайтарди Гален. – Қара!

Улар тўсатдан бошига тушган огир қайгудан дунёнинг энг буюк савдогари елкаси ўша титилган қизил ёпинчиқ билан ўралганига эътибор беришмаган экан...

Мундарижа

Бағишлов.....	3
Биринчи боб.....	9
Иккинчи боб	17
Учинчи боб.....	26
Тўртинчи боб	36
Бешинчи боб.....	46
Олтинчи боб.....	55
Еттинчи боб.....	68
Саккизинчи боб	79
Тўққизинчи боб.	
I ўрам.....	88
Ўнинчи боб.	
II ўрам.....	92
Ўн биринчи боб.	
III ўрам.....	97
Ўн иккинчи боб.	
IV ўрам	102
Ўн учинчи боб.	
V ўрам.....	107
Ўн тўртинчи боб.	
VI ўрам	112

УЎК:159.9(7/8)

КБК 88.4(7)

О-21

Мандино, Ог.

О-21 Дунёнинг энг буюк савдогари-2/Ог Мандино; тарж.
М.Убайдуллаева. – Т.: “DAVR PRESS” НМУ, 2016. – 144 б.

ISBN 978-9943-4611-5-4

УЎК:159.9(7/8)

КБК 88.4(7)

Оммабоп нашр

ОГ МАНДИНО

ДУНЁНИНГ ЭНГ БУЮК САВДОГАРИ-2

Бош муҳаррир Асрор Мумин
Масъул муҳаррир Хосият Ражабова
Бадий муҳаррир Жаҳонгир Абдужалилов
Муҳаррир Адолат Файзиева

Нашриёт лицензия рақами АИ № 213
2016 йил 9 мартда нашриётга топширилди.
2016 йил 19 апрелда босишга рухсат этилди.
Бичими 84x108 1/32. “BalticaAPP” гарнитураси.
Шартли босма табоғи 7,56.
Нашриёт ҳисоб табоғи 5,28. Адади 2000 нусха.
1161-сонли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

**Оригинал макет “DAVR PRESS” нашриёт-матбаа
уйида тайёрланди.**

**“DAVR PRESS” НМУ МЧЖнинг матбаа бўлимида
офсет усулида чоп этилди.**

**Манзил: Ўзбекистон Республикаси, 100156,
Тошкент шаҳри, Чилонзор тумани, 20-А даҳа, 42-уй.**

Нашриёт бўлими тел.: + (99871) 120-1299;

Маркетинг бўлими тел.: + (99871) 120-1233; 120-1202.

Web: www.davrpess.uz

E-mail: davr-press@mail.ru